

Een kunstexceptie voor literaire werken

Wordt bij de beoordeling van de vraag of een roman onrechtmatig is,
rekening gehouden met het karakter van literatuur?

Scriptie

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

Master Nederlands recht, Staats- en Bestuursrecht

3 oktober 2009

Student: Nienke Meester

Studentnummer: 5890500

Begeleider: Prof. mr. A.W. Hins

Meelezer: Prof. mr. I.C. van der Vlies

Woord vooraf

Met veel genoegen heb ik deze scriptie over recht en literatuur geschreven. Beide gebieden ben ik hierdoor des te meer gaan waarderen. Ik heb mijn vaardigheden om juridische vraagstukken op grondige wijze te analyseren en op een overeenkomstige manier in kaart te brengen door het schrijven van deze scriptie verbeterd en daarnaast heb ik mogen proeven van de beginselen van de literatuurwetenschappen. Bovendien stelde deze scriptie mij in staat mijn eigen persoonlijkheid beter te doorgronden. Het spanningsveld dat ik in deze scriptie beschrijf, namelijk dat tussen recht en literatuur, zijnde een kunstuiting, demonstreert namelijk tegelijkertijd mijn innerlijke strijd tussen ratio, op basis waarvan ik mij interesseer in de formele wereld van het recht, en gevoel, waardoor ik mij sterk geraakt weet door het subjectieve beleven van zaken als kunst, cultuur en natuur. Juridisch gezien blijken kunst en recht moeilijk met elkaar te verenigen, echter een balans tussen beiden wordt wel degelijk gevonden. Ook ik zal in mijn persoonlijkheid deze balans vinden.

In mijn tocht door een oerwoud van tegenstrijdige begrippen zoals recht, pretenties, fictie en werkelijkheid, ben ik op verscheidende manieren door verschillende personen gesteund, waarvoor mijn dank. Mijn begeleider, mr. Wouter Hins, ben ik zeer erkentelijk voor het geven van een eerste aanzet in de richting van dit onderwerp. Mr. Igor Janssen en Anne Groothuis wil ik bedanken voor de kritische blik en het geven van juridische feedback. Mijn moeder wil ik zeer bedanken voor het keer op keer controleren van mijn teksten op taalkundig gebied, wellicht tot vervelens toe. Tenslotte, maar niet in de minste plaats, wil ik mijn dank richten tot mijn vriend, vader en zus, die mij tijdens mijn studie steeds gesteund hebben.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	p. 5
2. Literatuur vs. het straf- en civiele recht	p. 6
2.1 Relatie tekst en werkelijkheid	p. 6
2.2 Algemene kunstexceptie?	p. 8
2.3 Belangenafweging	p. 9
2.3.1 <i>De rechten van een auteur</i>	p. 9
2.3.2 <i>De rechten van anderen</i>	p. 9
2.4 Jurisprudentie van het EHRM	p. 10
2.4.1 <i>Misdrijven tegen de openbare orde</i>	p. 11
2.4.2 <i>De romanfiguur/auteur als dader, de herkenbare romanfiguur als slachtoffer</i>	p. 12
3. Nederlandse jurisprudentie: De romanfiguur/auteur als dader	p. 15
3.1 Interpretatiemethoden	p. 15
3.1.1 <i>Tekstgerichte interpretatie</i>	p. 15
3.1.2 <i>Auteursgerichte interpretatie</i>	p. 17
3.2 Het <i>Danslessen</i>-arrest	p. 18
3.3 Conclusie	p. 20
4. Nederlandse jurisprudentie: De herkenbare romanfiguur als slachtoffer	p. 21
4.1 Loop van vertelling bepaald door fictie	p. 21
4.1.1 <i>De rechtens relevante identificatie</i>	p. 21
4.1.2 <i>De auteursintentie</i>	p. 25
4.2 Loop van vertelling bepaald door werkelijkheid	p. 26
4.2.1 <i>De sleutelroman</i>	p. 26
4.2.2 <i>De biografie en de autobiografie</i>	p. 26
4.3 Conclusie	p. 30
5. De vrijheid van literatuur in België	p. 31
5.1 Algemene kunstexceptie?	p. 31
5.2 Belangenafweging	p. 31
5.3 Jurisprudentie: De herkenbare romanfiguur als slachtoffer	p. 32
5.3.1 <i>Loop van vertelling bepaald door fictie</i>	p. 33

5.3.2 <i>Loop van vertelling bepaald door werkelijkheid</i>	p. 34
5.4 Conclusie	p. 36
6. De vrijheid van literatuur in Duitsland	p. 37
6.1 Kunstvrijheid	p. 37
6.2 Jurisprudentie: De romanfiguur/auteur als dader	p. 38
6.2.1 <i>Misdrijven tegen de zeden</i>	p. 38
6.3 Jurisprudentie: De herkenbare romanfiguur als slachtoffer	p. 39
6.3.1 <i>Loop van vertelling bepaald door fictie</i>	p. 39
6.3.2 <i>Loop van vertelling bepaald door werkelijkheid</i>	p. 39
6.4 Conclusie	p. 45
7. Conclusie	p. 46
8. Literatuurlijst	p. 49

1. Inleiding

Vanaf de jaren zestig werd literatuur steeds populairder en daarmee groeide ook in dag- en weekbladen de aandacht voor literaire werken en de auteurs hiervan.¹ Ook tegenwoordig wordt in verschillende dagbladen geregeld nieuwe literatuur besproken. Recentelijk was in de Volkskrant te lezen dat de in 2008 verschenen roman *Alleen maar nette mensen* van Robert Vuijsje vanuit literaire kringen veel lof kreeg, maar veel kritiek te verduren had vanuit de samenleving. In de roman zouden personages racistische uitspraken doen en daarom zou het een racistisch boek zijn.² In 1991 kreeg de schrijver Joost Zwagerman de nodige media-aandacht en onder druk van de publieke opinie schraptte hij zelfs enkele passages uit zijn roman *Vals licht*, waarin de televisiepresentator Ron Brandsteder werd herkend.³ Als rechtenstudent vroeg ik mij hierbij af op welke wijze een rechter een literair werk zou beoordelen indien een auteur van een dergelijk werk in een juridische procedure verzeild zou raken.

Ik zal in deze scriptie bekijken of in de beoordeling van geschillen over literaire werken de bijzondere eigenschappen van literatuur een rol spelen en of in het straf- en burgerlijk recht van een kunstexceptie voor literatuur gesproken kan worden. Een kunstexceptie in de meest enge zin zou bestaan, wanneer het enkele feit dat literatuur een kunstuiting is maakt dat een uiting niet strafbaar is of een vordering tot bijvoorbeeld schadevergoeding wegens onrechtmatige daad niet toegewezen kan worden. Een ruimere opvatting houdt in dat het bijzondere karakter van literatuur een rechterlijke beslissing beïnvloedt, maar niet zondermeer maakt dat de uiting onaantastbaar is.⁴ Ik zal mij in deze scriptie beperken tot de situatie waarin de auteur van een roman als dader van een strafbaar feit aansprakelijk gesteld kan worden voor gedragingen en uitlatingen van romanfiguren. De nadruk zal hierbij liggen op beledigingdelicten, maar misdrijven gericht tegen de openbare orde en zeden zullen tevens worden behandeld. Bovendien zal ik de rol van de herkenbare romanfiguur als slachtoffer bekijken en analyseren hoeveel vrijheid de auteur van een roman heeft in de keuze van zijn romanfiguren.

---

1 Geel 1995, p. 71.

2 Sara Berkeljon, Ianthe Sahadat, 'Een racistisch boek, dan praat je over Mein Kampf', *De Volkskrant*, 19 mei 2009.

3 Schuijt 1992, pp. 43-44.

4 Koelman 1996, p. 4.

Naast jurisprudentie uit eigen land zal ik tevens jurisprudentie van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in mijn onderzoek betrekken. Tenslotte zal ik, door middel van een ‘factual approach’, achtereenvolgens een vergelijking met de situatie in België en Duitsland maken. De keuze voor deze rechtstelsels is ingegeven door de gelijkheid in rechtsfamilie, namelijk de civil law. De rechtsregels waarop deze scriptie voornamelijk toeziet hebben in België in vergelijking met Nederland een equivalente vorm, terwijl deze in Duitsland juist afwijken.

2. Literatuur vs. het straf- en civiele recht

2.1 Relatie tekst en werkelijkheid

Het begrip literatuur laat zich moeilijk definiëren.⁵ Literatuur heeft voor de meeste mensen wel iets met waarde te maken; men vindt literatuur over het algemeen waardevol. Bovendien staan in het moderne literatuurbegrip drie literatuuropvattingen centraal, namelijk de relatie tussen tekst en werkelijkheid, materiaalbehandeling en meerduidigheid. Voor de meeste theoretici en lezers moeten teksten in één van deze drie of zelfs in alle drie de opvattingen passen wil men ze literair noemen.⁶ Ik zal deze literaturopvattingen nader toelichten.

Iedere roman heeft banden tussen de werkelijkheid en de door de auteur gecreëerde romanwerkelijkheid, aangezien voor het schrijven van literaire werken door bijna alle auteurs gebruik gemaakt wordt van in de werkelijkheid gevonden inspiratie, immers “... alle scheppen is reproduceren, want niemand kan scheppen uit *het niet*.”⁷ Sinds een aantal jaren is de nadruk bovendien steeds meer op de relatie tussen tekst en werkelijkheid komen te liggen, nu genres in opkomst zijn die expres spelen met de combinatie of zelfs verwarring van werkelijkheid en fictie.⁸ Docufiction, faction en de pseudoautobiografie zijn hier voorbeelden van.

---

5 Tynjanov 1924, p. 260, 265.

6 Luxemburg, Bal, Weststeijn 1999, p. 10-26.

7 Cf. H. Drion, geciteerd in d’Oliveira 1970, p. 231.

8 Ohly, Lucas-Schloetter, Beverley-Smith 2008, p. 526.

Connie Palmen bijvoorbeeld versmelt in haar romans genres en laat deze op vernuftige en uitdrukkelijke wijze in het teken van het spel tussen fictie en werkelijkheid staan.⁹ Binnen de literaturopvatting over de relatie tussen tekst en werkelijkheid bestaan dan ook vele theorieën die het fictionele karakter van literatuur verdedigen. Sommige theorieën gaan wel erg ver. Volgens de Engelse schrijver Sir Philip Sidney doet een romanschrijver geen aanspraak op de letterlijke waarheid en liegt hij dus ook nooit.¹⁰ De merlinistische of autonomische opvatting, die vooral in de jaren zestig werd aangehangen, gaat uit van de omstandigheid dat elk literair werk autonoom is met zijn eigen werkelijkheid.¹¹ De in een roman aan de orde gestelde werkelijkheid wordt bovendien vervormd door materiaalbehandeling, zoals kunstgrepen en betekenisfiguren. Tevens blijft in een literair werk veel ongezegd en de materiaalbehandeling werkt in de hand dat een ieder een literaire tekst anders zal interpreteren. Dit wordt de meerduidigheid van literatuur genoemd.

Vanuit literair oogpunt wordt veelal gesteld dat teksten die binnen de hier besproken literaturopvattingen passen, extra bescherming verdienen of zelfs onaantastbaar zijn.¹² Al lijkt de romanwerkelijkheid overeen te komen met de werkelijkheid, door de kenmerken van literatuur kan de romanwerkelijkheid eigenlijk ook niet meer dan de werkelijkheid benaderen. In de roman *Lucifer* van Connie Palmen doet romanfiguur Gilles Boon hier nog een schepje bovenop: “Daar verraadt zich de hand van de meester en onthult de literatuur haar demonische aard. Ze liegt en bedriegt, verfraait en verdicht, en toch overtreft ze in al haar leugenachtigheid de werkelijkheid in waarheidsgehalte.”¹³

Vanuit juridisch oogpunt is het van belang dat de relatie tussen fictie en werkelijkheid in een roman veel verschillende vormen kan aannemen. Hierbij vermoed ik dat naarmate de pretentie op de waarheid groter is, de vrijheid van een auteur zal afnemen.

---

9 Zo lanceert Palmen met de publicatie van haar roman *I.M.* in 1998 de term 'autobiofictie', suggererend dat er een nieuw literair genre ontstaat wanneer autobiografie en verbeeldingskracht samengaan. Critici hadden echter grote moeite met het bewust vertroebelde onderscheid tussen fictie en werkelijkheid in *I.M.* (Peter Swanborn, 'Portret; Recensie', *De Volkskrant*, 5 maart 1999). Ook de roman *Lucifer*, verschenen in 2007, deed veel stof opwaaien omdat vermengd werd met wat niet vermengd mocht worden. Verschillende stemmen in de pers, maar ook de mensen die Palmen geholpen hebben bij het onderzoek voor haar boek beschuldigden Palmen van 'karaktermoord' op de in 1981 overleden Peter Schat, die onder de naam Lucas Loos de hoofdrol in de roman speelt (Reinier Kist, 'Uw roman is mislukt, Mislukt!', *NRC Handelsblad*, 4 april 2007; Arjen Fortuin, 'Het toeval is niets voor een schrijver', *NRC Handelsblad*, 16 maart 2007).

10 Luxemburg, Bal, Weststeijn 1999, p. 13-16.

11 Mooij 1963, p. 38; Beekman, Grüttemeier 2005, p. 95.

12 Luxemburg, Bal, Weststeijn 1999, p. 16-22; Polet 1972, p. 10-13.

13 Connie Palmen, *Lucifer*, Prometheus, Amsterdam 2008, p. 224.

Van sommige romanvormen is de loop van de vertelling gebaseerd op fictie, waarbij enkele elementen uit de werkelijkheid in de fictieve vertelling zijn ingeweven. Deze elementen uit de werkelijkheid kunnen in rechtstreekse (met naam en toenaam) of in verhulde vorm (door het gebruik van andere omschrijvingen of synoniemen) worden ingevoegd. Het is echter ook mogelijk dat de loop van de vertelling niet door fictie is bepaald maar door de werkelijkheid, waarbij vervolgens fictieve elementen zijn ingevoerd. Uiteraard kunnen werken ook pretenderen in hun totaliteit de werkelijkheid uit te beelden of na te bootsen, zoals in belangrijke mate het geval is bij biografieën en autobiografieën.

2.2 Algemene kunstexceptie?

Voor juristen is het voorts van belang dat literatuur een vorm van kunst is. Ook op basis van deze kwalificatie kan betoogd worden dat literatuur meer bescherming verdient dan andere uitingen. Kunst betreft immers de meest zuivere expressie van de mens, zij betreft niet ‘slechts’ een mening. Bovendien, en mijns inziens is dit hetgeen kunst van andere vormen van expressie onderscheid, vormt kunst een onderdeel van ons erfgoed. Kunst is waardevol voor de versterking van het individuele zelfbewustzijn van degene die de kunst tot zich neemt en zij vormt een bron van kennis en inspiratie. Bovendien is kunst van belang voor de identiteit van een samenleving; zij is op tijdloze wijze in staat de artistieke en culturele waarde van mensen te vertegenwoordigen en te vereeuwigen.

In de Nederlandse grondwet is geen bepaling opgenomen die de vrijheid van kunst beschermt. Een kunstexceptie als zelfstandige rechtvaardigingsgrond, met andere woorden de kunstexceptie in enge zin, wordt in de rechtspraak bovendien niet aanvaard. In 1988 oordeelde het EHRM in de *Müller-zaak*,¹⁴ dat een strafrechtelijke veroordeling van kunstenaars in het algemeen, in beginsel niet strijdig met art. 10 van het Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens is, wegens de enkele omstandigheid dat het strafbare feit in of door middel van een kunstwerk is gepleegd.

Waar in 1965¹⁵ het bestaan van een absolute kunstexceptie als zelfstandige grond voor straffeloosheid in het midden werd gelaten, verwierp ook de Hoge Raad in 1990¹⁶ het cassatieberoep dat stelde dat een kunstuiting in beginsel straffeloos is.

---

14 EHRM 24 mei 1988, *NJ* 1991, 685 m.nt. Alkema.

15 HR 23 maart 1965, *NJ* 1965, 260 m.nt. W. Pompe.

2.3 Belangenafweging

Indien een auteur inbreuk maakt op de rechten van een ander of een algemeen belang schaadt, kan dus niet worden volstaan met de constatering dat dit gerechtvaardigd is omdat het literaire werk een vorm van kunst is. Een afweging tussen de vrijheden van de auteur en de wijze waarop deze beperkt kunnen worden is zodoende van belang.

2.3.1 *De rechten van een auteur*

Een auteur geniet in Nederland bescherming van het in art. 7 van de Grondwet neergelegde recht op de vrijheid van meningsuiting, dat wordt gezien als een van de hoekstenen van de democratische samenleving. Art. 7 van de Grondwet moet extensief, dat wil zeggen in overeenstemming met art. 10 van het EVRM, worden uitgelegd. Op grond van de artikelen 93 en 94 van de Grondwet wordt namelijk rechtstreekse werking aan internationale bepalingen toegekend. In de al eerder aangehaalde *Müller*-zaak heeft het EHRM expliciet uitgesproken dat het in art. 10 EVRM neergelegde recht van de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van expressie in het algemeen, dus ook de vrijheid van kunst betreft en zij ook geldt voor meningen die ‘offend, shock and disturb’.¹⁷ De vrijheid van artistieke expressie is zodoende ook in Nederland als grondrecht beschermd.

2.3.2 *De rechten van anderen*

De uitingsvrijheid is echter niet onbeperkt. Uit de beperkingclausule opgenomen in art. 10 lid 2 EVRM vloeit voort, dat beperkingen op de uitingsvrijheid mogelijk zijn, indien deze bij wet zijn voorzien, noodzakelijk zijn in een democratische samenleving (er dient sprake te zijn van een ‘pressing social need’ en proportionaliteit) en ter bescherming dienen van een van de in art. 10 EVRM genoemde belangen; als een geoorloofd doel om de vrijheid van meningsuiting te beperken worden onder andere de bescherming van de nationale veiligheid, de bescherming van de goede naam en de rechten van anderen genoemd.¹⁸

---

16 HR 11 december 1990, *NJ* 1991, 313 m.nt. A.C. 't Hart.

17 Nieuwenhuis 2006, p. 209-211, 289; De Meij 2000, p. 252.

18 Nieuwenhuis 2006, p. 288-301.

Dit laatste recht omvat zeer veel; voor deze scriptie is het echter van belang vast te stellen dat dit onder andere inhoudt het recht om gevrijwaard te zijn van beledigingen, het recht op bescherming van de persoonlijke levenssfeer en het recht op privacy. Het recht op privacy is neergelegd in art. 8 EVRM en de jurisprudentie hierover maakt duidelijk dat het artikel naast de bescherming tegen overheidsinmenging, een individu beschermt in zijn eer en goede naam,¹⁹ persoonlijke identiteit en integriteit.²⁰ Alle bovengenoemde rechten hebben werking tussen burgers onderling²¹ en schending hiervan kan een onrechtmatige daad (art. 6:162 BW) opleveren.²² Beledigingdelicten treft men tevens aan in het Wetboek van Strafrecht. De artikelen 261 Sr en 270 Sr stellen smaad(schrift) en smaad(schrift) jegens een overledene strafbaar, terwijl art. 262 Sr laster verbiedt. Art. 266 Sr stelt bovendien de eenvoudige belediging strafbaar.

Bij de bescherming van de openbare orde moet in het kader van deze scriptie gedacht worden aan het verbod op het zich beledigend uitlaten op grond van bepaalde groepskenmerken (zoals ras, godsdienst of levensovertuiging), zoals is neergelegd in art. 137c Sr, het in art. 137d Sr vervatte verbod op het aanzetten tot haat en geweld en art. 147 Sr dat godslastering strafbaar stelt.

2.4 Jurisprudentie van het EHRM

Het EHRM heeft zich een aantal keren uitgesproken over de wijze van beoordeling van literatuur in het recht. Het kreeg deze mogelijkheid slechts ten aanzien van een beperkt aantal gevallen, namelijk in een aantal rechtszaken over romans die als misdrijf tegen de openbare orde waren gekwalificeerd en in een rechtszaak over een roman waarin een herkenbare romanfiguur strafrechtelijk beledigd werd.

---

19 EHRM 15 november 2007, nr. 12556/03, *RJ&D ECHR 2007 (Pfeifer v. Austria)*. Het EHRM oordeelde in deze zaak dat het nalaten van een staat om op adequate wijze een persoon te beschermen tegen laster, neerkomt op een schending van art. 8 EVRM.

20 Zie ook EHRM 28 april 2009, nr. 39311/05, *RJ&D ECHR 2009 (Karako v. Hungary)*. Een inbreuk op iemands' reputatie kan pas worden aangenomen indien op een dusdanig wijze inbreuk op het privéleven is gemaakt, dat de persoonlijke integriteit is aangetast.

21 De Meij 1996, p. 79-86.

22 Zie voor een algemene bespreking van de onrechtmatige daad, Sieburgh 2000, p. 51-79.

2.4.1 Misdrijven tegen de openbare orde

Aanzetten tot haat en geweld

Volgens de jurisprudentie van het EHRM wordt de vrijheid van meningsuiting overschreden indien aangezet wordt tot haat en geweld. Het is dan ook niet verwonderlijk dat, indien een roman door uitspraken of gedragingen van een romanfiguur daadwerkelijk aanzet tot haat en geweld, een roman uit de handel genomen kan worden.

De zaak *Alinak/Turkije* betreft de roman *The Heat of Siro*.²³ De loop van deze sleutelroman is gebaseerd op de werkelijkheid, zij heeft namelijk de marteling van dorpelingen tot onderwerp. De hoofdpersoon hekelt hierbij het optreden van de Turkse autoriteiten. Volgens het EHRM hadden de Turkse rechters de roman ten onrechte als geweld tegen de Turkse eenheid gekwalificeerd, mede omdat het fictieve karakter van de roman als bijzonder forum was miskend. Letterlijk overwoog het Hof dat: “... certain passages might be construed as inciting readers to hatred, revolt and the use of violence. In deciding whether they in fact did so, it must nevertheless be borne in mind that the medium used by the applicant was a novel, a form of artistic expression that appeals to a relatively narrow public compared to, for example, the mass media.” En “... even though some of the passages from the book seem very hostile in tone, the Court considers that their artistic nature and limited impact reduced them to an expression of deep distress in the face of tragic events, rather than a call to violence.”²⁴ Vergelijkende overwegingen paste het EHRM eerder toe in de zaak *Karataş/Turkije*.²⁵ Deze zaak betrof een poëziebloemlezing die door het frequente gebruik van stijlmiddelen opriep tot zelfmoordacties voor Kurdistan en een aantal zeer agressieve passages gericht tegen de Turkse overheid bevatte. Het EHRM overwoog dat om te bekijken of de gedichten gekwalificeerd moesten worden als zijnde oproepen tot haat en geweld, in gedachten moet worden gehouden dat het gebruikte medium poëzie betreft, een vorm van artistieke expressie dat slechts de minderheid van de lezers aanspreekt.²⁶

---

23 EHRM 29 maart 2005, nr. 40287/98, *Mediaforum* 2005-5 (*Alinak/Turkije*) m.nt. A.J. Nieuwenhuis. Zie ook Grosheide, *De Cock Buning* 2007, p. 363; Van der Vlies, Kabel, Idsinga 2009, p. 36-37.

24 EHRM 29 maart 2005, nr. 40287/98, *Mediaforum* 2005-5 (*Alinak/Turkije*) r.o. 41 en 45.

25 EHRM 8 juli 1999, nr. 23168/94, *RJ&D ECHR* 1999 (*Karataş v. Turkey*).

26 *ibid*, r.o. 49.

In deze zaken bleken niet zozeer het gebruikte medium en de eigenschappen van het literaire werk van belang, maar het effect dat met het literaire werk bereikt werd en de schade die het veroorzaakte gaven de doorslag. Omdat het te bereiken publiek klein was, was een verstoring van de openbare orde niet te verwachten. Bovendien vermoed ik dat, indien een staat een roman verbiedt wegens een misdrijf tegen de openbare orde, het EHRM in zijn beslissing vrij ver wil gaan om overheidsbemoeienis tegen te gaan ten aanzien van de vrije meningsuiting van auteurs die zich kritisch ten aanzien van een deze staat uitlaten.

Beledigingdelicten

Lidstaten hebben bij toetsing aan het EVRM ten aanzien van godsdienst en moraal een ruime ‘margin of appreciation’.²⁷ Zij zijn in belangrijke mate vrij de ruimte rond deze rechten zelf in te vullen, al sluit dit inmenging van het EHRM niet uit. De zaak *I.A./Turkije* betrof een roman die volgens het Turkse OM een belediging was van God, de godsdienst, de profeet en het Heilige Boek.²⁸ Volgens het EHRM betrof het in deze zaak niet alleen uitlatingen die kwetsen of shockeren, maar ook een smadelijke aanval op zaken die moslims als heilig beschouwen. Uit de uitspraak van het EHRM blijkt dat ondanks de ruime marges die met betrekking tot godsdienst en moraal gelden de auteur van een roman de grens van het toelaatbare kan overschrijden, waarmee de uitingsvrijheid beperkt blijkt.

2.4.2 De romanfiguur/auteur als dader, de herkenbare romanfiguur als slachtoffer

Volgens vaste jurisprudentie van het EHRM hebben bij het publiek bekend zijnde personen, oftewel ‘public figures’, wat betreft hun privacy over het algemeen meer te dulden dan onbekenden.²⁹ Ook al lijkt de vrijheid om een ‘public figure’ in een roman te verwerken of te persifleren daarom groot, uit de rechtszaak *Lindon c.s./Frankrijk*³⁰ waarin het EHRM recentelijk een oordeel heeft gevelde, blijken hieraan, afhankelijk van de vorm van de roman, wel degelijk grenzen verbonden te zijn.

---

27 Zie EHRM 25 november 1996, *NJ* 1998, 359 (*Wingrove*) m.nt. E.J. Dommering.

28 EHRM 13-9-2005, *Mediaforum* 2005-10 (*I.A./Turkije*) m.nt. A.J. Nieuwenhuis. Zie ook Grosheide, De Cock Buning 2007, p. 362.

29 EHRM 24 juni 2004, *NJ* 2005, 22 (*Von Hannover v. Germany*) m.nt. E.J. Dommering; Grosheide, De Cock Buning 2007, p. 359-361.

30 EHRM 22 oktober 2007, nr. 21279/02 en 36448/02, *RJ&D ECHR* 2007 (*Lindon c.s./Frankrijk*).

De Franse schrijver Mathieu Lindon publiceerde in 1998 de roman *Le Procès de Jean-Marie Le Pen* waarin de politicus Jean-Marie Le Pen met naam en toenaam werd beschreven. Het plot van de roman is denkbeeldig, echter de roman heeft werkelijke gebeurtenissen als uitgangspunt genomen, namelijk de in 1995 door aanhangers van Le Front National gepleegde tweevoudige moord en het proces tegen dezen. Naast de beschrijving van dit proces wordt in de romanwerkelijkheid ook beschreven dat Le Pen terechtstaat voor de moorden en worden bovendien scherpe uitspraken over Le Pen en zijn partij Le Front National gedaan.

Het onderscheid tussen waardeoordelen en feitelijke beweringen is voor de pers van groot belang, aangezien in ieder geval voor dit medium belangrijk is dat feitelijke beweringen ook daadwerkelijk bewezen kunnen worden, terwijl voor waardeoordelen geen bewijs kan worden verlangd.³¹ Een uitspraak van het EHRM in oktober 2008 bevestigde dit wederom, toen het oordeelde over een zaak aangaande een politicus waarover in een weekblad uitlatingen waren gedaan, zonder dat deze op feiten gebaseerd waren.³² De zaak *Lindon c.s./Frankrijk* betreft echter geen geschil over feitelijke berichtgeving, maar een geschil over een roman. In deze zaak merkte het EHRM op dat over het algemeen voor een roman geen onderscheid tussen feitelijke beweringen en waardeoordelen gemaakt hoeft te worden, maar dat het te maken onderscheid tussen deze twee wel volledig opgaat indien het gewraakte werk niet een werk van pure fictie is, maar ook echte personen of feiten bevat. Omdat de beschrijvingen van Le Pen en Le Front National onmiskenbaar met de werkelijkheid overeenkwamen en voor een ieder als zodanig te herkennen waren, oordeelde het EHRM dat de gewraakte passages gekwalificeerd moeten worden als feitelijke, beledigende beweringen die niet voldoende zijn onderbouwd.³³ De doorslaggevende factor of een onderscheid tussen waardeoordeel en feitelijke bewering moet worden gemaakt, schuilt mijns inziens dan ook in het antwoord op de vraag of van het publiek verwacht kan worden dat zij in staat is te beseffen fictie te lezen. Een werk dat pretendeert de waarheid weer te geven of hier in ieder geval in belangrijke mate aanspraak op lijkt te doen, zal deze waarheid zodoende moeten kunnen bewijzen.

---

31 EHRM 8 juli 1986, nr. 9815/82, *RJ&D ECHR 1986 (Lingens v. Austria)*.

32 EHRM 14 oktober 2008, nr. 78060/01, *RJ&D ECHR 2008 (Petrina v. Romania)*. Het EHRM oordeelde dat de privacy van de politicus was geschonden nu de beschuldigingen van de journalisten in kwestie, inhoudende dat de politicus zou hebben behoord tot een organisatie die met gebruik van onderdrukking en terreur een oud regime zou dienen, de grenzen van hetgeen in de pers is toegestaan zouden hebben overschreden.

33 EHRM 22 oktober 2007, nr. 21279/02 en 36448/02, *RJ&D ECHR 2007 (Lindon c.s./Frankrijk)* r.o. 54 en 55.

De onjuiste feitelijke beweringen van de romanfiguur die de mening van de verteller weergaven en samenvielen met de mening van de auteur werden veroordeeld en Lindon werd zodoende gelijkgesteld aan de in de romanwerkelijkheid voorkomende romanfiguur. Hierbij formuleerde het EHRM het criterium dat een auteur voldoende afstand moet houden van zijn personages.³⁴ Dit oordeel kan mijns inziens verbonden worden aan de factoren die de Hoge Raad een aantal jaar eerder in het *Danslessen*-arrest³⁵ benoemde. Op deze zaak zal ik in het volgende hoofdstuk terugkomen. Ten aanzien van de nieuwsverslaggeving is over de aansprakelijkheid van de journalist als boodschapper in het verleden al veel gezegd, waarbij de vitale rol van de pers als ‘public watchdog’ bijzonder wordt beschermd.³⁶

Ten aanzien van waardeoordelen die in een roman uitgesproken zijn over een individu, benoemt het EHRM de auteursintentie als ondergrens. Daarbij benadrukte het EHRM dat dit ook geldt ten aanzien van uitingen over politici. Dit is opmerkelijk aangezien volgens vaste rechtspraak van het EHRM de grenzen voor acceptabele kritiek over het algemeen soepeler zijn indien zij in het kader van het politiek debat zijn geuit.³⁷ Indien waardeoordelen echter stigmatiseren of aanzetten tot geweld tegen een individu heeft de auteur een grens overschreden, aldus het EHRM. Hierbij zal een roman mijns inziens wederom aanspraak op de waarheid moeten maken; als dit niet zo is zal het publiek namelijk beseffen dat zij de aantijgingen met een korreltje zout moet nemen en zal de bovengenoemde situatie zich niet voordoen. Ook ten aanzien van waardeoordelen blijkt de perceptie van de ontvanger dus van buitengewoon belang.

---

34   ibid, r.o. 50 en 51; Zie ook annotatie E.J. Dommering.

35   HR 9 oktober 2001, *Mediaforum* 2001-11/12, nr. 42 (*Danslessen*) m.nt. A.J. Nieuwenhuis.

36   Naar aanleiding van de NCRV-documentaire *Verborgene Moeders* boog de Hoge Raad zich in 1980 over de vraag of een boodschapper bestraft kan worden voor het overbrengen van de smadelijke beschuldigingen van een ander. De smadelijke beschuldigingen bestonden in casu uit aantijgingen van filmster Sylvia Kristel, die in een interview beweerde slachtoffer van incest te zijn. De Hoge Raad achtte beslissend of de boodschapper voldoende afstand heeft bewaard, wat overeenkomt met het criterium die het EHRM in *Lindon c.s./Frankrijk* formuleerde. F. Kuitenbrouwer, ‘Persaansprakelijkheid’, *NRC Handelsblad* 7 juli 2000.

Het EHRM besloot in de zaak *Jersild v. Denmark* (EHRM 23 september 1994, *NJ* 1995, 387 m.nt. E.J. Dommering) tot een grotere vrijheid voor de pers. Het oordeelde dat het veroordelen van een journalist als medeplichtige voor uitingen van een ander in een interview een schending van art. 10 EVRM oplevert. Dit zou namelijk de bijdrage van de pers aan de discussie over zaken van publiek belang schaden. Een jaar later werd de journalist Schaafsma onder verwijzing naar het *Jersild*-arrest door het hof Leeuwarden vrijgesproken voor de belediging geuit door een geïnterviewde (Hof Leeuwarden 26 januari 1995, *NJ* 1995, 388). Voor een uitgebreide bespreking van deze zaken verwijs ik naar G.A.I. Schuijt, ‘Hoge Raad niet meer bang voor de uitingsvrijheid?’, *AMI* 1996-2, p. 23-30.

37   EHRM 8 juli 1986, nr. 9815/82, *RJ&D ECHR* 1986 (*Lingens v. Austria*) r.o. 42. Recenter echter is de zaak *Oberschlick* (EHRM 23 mei 1991, *NJ* 1992, 456 m.nt. E.J. Dommering) waarin het EHRM opnieuw vaststelt dat de grenzen voor acceptabele kritiek voor een politicus die als zodanig optreedt ruimer zijn dan voor een privé-persoon.

Volgens de rechters met een ‘dissenting opinion’ miskent het EHRM met deze uitspraak de aard van een fictief literair werk en wijkt het af van de lijn die het eerder uitzette in de zaken *Alinak/Turkije* en *Karataş/Turkije*.³⁸ Teruggrijpend op mijn eerdere opmerking dat het EHRM in deze zaken keek naar het effect van het literaire werk in plaats van naar het literaire werk zelf, deel ik deze mening niet.

3. Nederlandse jurisprudentie: De romanfiguur/auteur als dader

Op grond van de artikelen 53 en 54 Sr bestaat ter zake van drukpersdelicten voor uitgevers en drukkers een strafuitsluitingsgrond voor vervolging, indien zij niet méér hebben gedaan dan het stuk uitgeven of drukken.³⁹ Voor de auteur van een roman is geen wettelijke uitsluitinggrond vastgesteld. Toch zullen de meeste auteurs bestrijden dat uitlatingen van romanfiguren aan een auteur kunnen worden toegerekend. Op welke wijze dit vanuit juridisch oogpunt beoordeeld wordt, zal in dit hoofdstuk besproken worden.

3.1 Interpretatiemethoden

Voor beledigingdelicten en voor bijvoorbeeld godslastering is ‘opzet’ vereist, wil aan de delictsomschrijving voldaan zijn. Deze opzet kan op verschillende manieren worden aangenomen; zij kan expliciet op basis van de auteurintentie worden vastgesteld maar zij kan ook op objectieve wijze uit de tekst worden afgeleid.

3.1.1 Tekstgerichte interpretatie

In 1920 overwoog de Hoge Raad dat een literair werk alleen recht kan worden aangedaan wanneer een gewraakte passage wordt bekeken binnen het geheel van de roman.⁴⁰ Op basis van deze tekstgerichte interpretatie kan, ook wanneer de auteur niet de intentie had te beledigen, belediging toch opzettelijk zijn.

---

38 EHRM 22 oktober 2007, nr. 21279/02 en 36448/02, *RJ&D ECHR 2007 (Lindon c.s./Frankrijk)*, punt 2 van de ‘opinions’, overweging 1.

39 Schuijt 1998, p. 70.

40 Beekman, Grüttemeier 2005, p. 97, 102.

Dit bleek onder andere in een proces uit 1938 naar aanleiding van het geschrift *Op de Kebon, een greep uit het Indische plantenleven* van de hand van de auteur Ton Vonk. Ook al beriep Vonk zich op zijn goede intenties, het hof was van mening dat het opzettelijke van de belediging uit de tekst en vooral uit de grievende en krenkende woorden zou blijken en de Hoge Raad bevestigde dit oordeel.⁴¹

De eerste literaire tekst die op basis van art. 137 c Sr (oud) in een rechtszaak werd onderzocht, was Willem Frederik Hermans' roman *Ik heb altijd gelijk* uit 1951.⁴² Hermans werd de belediging van het katholieke volksdeel ten laste gelegd. Het ging om de volgende passage, uitgesproken door de hoofdpersoon van het verhaal: "De katholieken! Dat is het meest schunnige, belazerde, onderkruiperige, besodemierterde deel van ons volk! Maar die naaien er op los! Die planten zich voort! Als konijnen, ratten, vlooiën, luizen. Die emigreren niet! Die blijven wel zitten in Brabant en Limburg met puisten op hun wangen en rotte kiezen van het ouwels vreten!"

Omdat het beledigende karakter van de passages niet ter discussie stond, spitste de zaak zich voornamelijk toe op de vraag of de auteur verantwoordelijk is voor de zinnen die hij zijn romanfiguur in de mond legt. Hermans bepleitte de principiële scheiding tussen literaire personages en de auteur en liep hiermee in feite vooruit op de merlinistische of autonomische literatuuropvatting. De rechtbank keek naar de passage in samenhang met de beschrijving van de romanfiguur en concludeerde op basis hiervan dat het voor de "onbevooroordeelde" lezer duidelijk zal zijn dat de auteur zich de gewraakte uitlating van de romanfiguur niet eigen maakt. Ook het hof liet de subjectieve bedoeling van Hermans buiten beschouwing. Deze vrijspraak sloot mijns inziens echter niet uit dat onder andere omstandigheden een auteur van een roman wel degelijk verantwoordelijk kan worden gehouden voor uitlatingen van romanfiguren, aangezien het hof acht sloeg op de voorstelling van de romanfiguur en de conclusie die het publiek hieraan verbindt.

---

41 HR 17 april 1939, *NJ* 1939, 927. Zie ook Beekman, Grüttemeier 2005, p. 99-100; Janssens, Nieuwenhuis 2008, p. 147.

42 Ongepubliceerd; Zie Berger 2006, p. 670; Janssens, Nieuwenhuis 2008, p. 147; Beekman, Grüttemeier 2005, p. 101-103; de Hullu 1984, p. 755.

3.1.2 Auteursgerichte interpretatie

Vrijspraak kan echter ook op een andere wijze geschieden. In het geruchtmakende ‘Ezelproces’ uit 1968 stond de auteur Gerard Reve terecht wegens smalende godslastering; in zijn roman *Nader tot u* had Reve beschreven hoe God in de gedaante van een ezel zeer intiem was met de auteur.⁴³ Ondanks het beledigende en grievende karakter van de passages oordeelde het hof dat niet was gebleken dat Reve zich opzettelijk smadelijk had uitgelaten. Het cassatieberoep richtte zich vervolgens vooral op de uitleg van het begrip ‘smalende godslastering’ zoals neergelegd in art. 147 lid 1 Sr. De Hoge Raad bevestigde de uitleg van het hof dat voor ‘smalende godslastering’ de feitelijke bedoeling van de dader doorslaggevend is. Dit in tegenstelling tot de eerder in dit hoofdstuk genoemde zaken, die de neiging in de strafrechtsdoctrine laten zien om subjectieve elementen als opzet te objectiveren en los te maken van een (veronderstelde) bewustzijnstoestand van de dader. Door de auteursgerichte interpretatie is het godslasteringartikel grotendeels van zijn toepasbaarheid beroofd.⁴⁴ Sindsdien zijn alle pogingen tot veroordeling op basis van dit artikel mislukt. De afgelopen jaren zijn in Nederland door bekende schrijvers als Gerrit Komrij, Rudy Kousbroek, Maarten ’t Hart en anderen dan ook vrijwel alle religies weggezet als “achterlijk fenomeen”, zonder dat dit überhaupt aan de kaak werd gesteld.⁴⁵

Eind januari van dit jaar besloot de Tweede Kamer om art. 147 uit het Wetboek van Strafrecht te schrappen.⁴⁶ Deze wijziging zou ondervangen worden door het aanschepen van art. 137c Sr.⁴⁷ Minister Hirsch Ballin van Justitie liet de Tweede Kamer eind mei echter weten alles toch maar bij het oude te laten aangezien de wens tot verduidelijking van art. 137c Sr naar aanleiding van een recente uitspraak van de Hoge Raad⁴⁸ is weggenomen.⁴⁹ Verwacht wordt echter dat de partijen D66, SP en VVD na de zomer een initiatiefwetsvoorstel zullen indienen om art. 147 te schrappen uit het Wetboek van Strafrecht.⁵⁰

---

43 HR 2 april 1968, *NJ* 1968, 373; Vlg. Gerard Reve, *De God van mijn tante*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1968.

44 Beekman, Grüttemeier 2005, p. 91-92; De Hullu 1984, p. 757-758.

45 S.W. Couwenberg, ‘In een proces tegen Wilders krijgt de rechter hoe dan ook een politieke rol’, *NRC Handelsblad*, 30 januari 2009.

46 Hand. TK 2008/2009, nr. 43, p. 3766-3767, 20-01-2009.

47 Hand. TK 2008/2009, nr. 41, p. 3650, 14-01-2009.

48 HR 10 maart 2009, *LJN* BF0655.

49 TK 2008/2009, 31700 VI, nr. 128, 29-05-2009.

50 Ron Westerhof, ‘Verbod op smalende godslastering uit Wetboek van strafrecht geschrapt’, *De Volkskrant*, 21 januari 2009.

Het literaire werk lijkt overigens ook weinig van de pornografiewetgeving te vrezen te hebben. Door de wetwijziging van 1985⁵¹ is het aanspannen van een rechtszaak tegen auteurs van literaire teksten wegens pornografie zo goed als onmogelijk. In de sinds 1985 van kracht zijnde strafbepalingen vallen geschriften namelijk buiten de werkingssfeer van art. 240 Sr.⁵² Echter, naar aanleiding van het *Deep Throat*-arrest uit 1978, dat over een filmvertoning ging maar ook belangrijke consequenties voor literatuur had, waren de strafrechtelijke mogelijkheden tegen pornografie in literatuur eerder al zeer beperkt.⁵³

3.2 Het *Danslessen*-arrest

Het strafrechtelijk beledigingproces over de roman *Danslessen*,⁵⁴ het in 1998 gepubliceerde literaire debuut van Pieter van der Sloot, die publiceert onder het pseudoniem Pieter Waterdrinker, is de meest recente uitspraak van de Hoge Raad over een roman en ziet op zowel de romanfiguur/auteur als dader alsmede de herkenbare romanfiguur als slachtoffer. Met betrekking tot dit laatste zal in het volgende hoofdstuk worden teruggekomen.

Ten aanzien van de strafbare belediging werd Van der Sloot primair een misdrijf tegen de openbare orde in de zin van de belediging van een groep mensen, te weten Joden, ten laste gelegd. Dit was gebaseerd op de in de roman door een willekeurig romanfiguur gedane uitlating “maar ja, wat wil je ook, met zo’n joodje aan het hoofd”.

De gewraakte passage slaat op de romanfiguur burgemeester van der Heijden van Zandvoort. Het subsidiair en meer subsidiair ten laste gelegde, namelijk de belediging van de burgemeester van Zandvoort en de privépersoon M.R. van der Heiden, is dan ook ingegeven door de omstandigheid dat de oud-burgemeester van Zandvoort, M.R. van der Heiden, zich in de romanfiguur meende te herkennen.⁵⁵

Zoals het vonnis in de rechtszaak over de roman *Ik heb altijd gelijk* vijftig jaar eerder al deed vermoeden, bevestigde het *Danslessen*-arrest dat een auteur van een roman wel degelijk verantwoordelijk kan worden gehouden voor uitlatingen van romanfiguren.

---

51 Wet van 3 juli 1985, Stb. 385 (inwerkingtreding op 21 mei 1986).

52 Janssens, Nieuwenhuis 2008, p. 258; Nieuwenhuis 2006, p. 225-226.

53 HR 28 november 1978, *NJ* 1979, 93; Uit het *Deep Throat*-arrest volgde dat voor zover het om volwassenen gaat, alleen de onverhoedse confrontatie binnen het bereik van de strafwet valt.

54 HR 9 oktober 2001, *Mediaforum* 2001-11/12, nr. 42 (*Danslessen*) m.nt. A.J. Nieuwenhuis.

55 *ibid.*, r.o. 5.1 en 5.2.

Net als Hermans dat jaren eerder had gedaan, deed de advocaat van Van der Sloot in het *Danslessen*-arrest een beroep op de merlinistische of autonome literatuuropvatting.⁵⁶ Het hof gaf blijk van erkenning van de autonomie van het literaire werk, de Hoge Raad verwierp echter de benadering van het hof en overwoog dat een veroordeling van een auteur op grond van belediging niet uitgesloten wordt door het enkele feit dat uitlatingen gedaan zijn door een romanfiguur.⁵⁷

In overeenstemming met de in de vorige paragraaf besproken rechtszaken, het *Ezelproces* uitgezonderd, gaf de Hoge Raad vervolgens te kennen de auteursintentie in principe buiten beschouwing te laten. Om het beledigend karakter van de gewraakte passages te kunnen beoordelen, dienen deze in samenhang met de overige passages van een roman gelezen te worden, aldus de Hoge Raad. De factoren die het beledigend karakter aan de uitlating kunnen ontnemen zijn:

- de aard en de strekking van de roman en de plaats die de betreffende passage daarin inneemt;
- de rol van de romanfiguur aan wie de passage in de mond wordt gelegd en de manier waarop de figuur wordt omschreven;
- en de omstandigheid of en in hoeverre de verbeeldingskracht van de auteur het geschrevene heeft losgemaakt van de historische gebeurtenissen.

De Hoge Raad poneert bovendien een ondergrens voor de auteur door te overwegen dat van overschrijding van de vrijheid van de artistieke expressie in ieder geval sprake is wanneer de kunstenaar die vrijheid kennelijk misbruikt om beledigingen te uiten.⁵⁸

Na alle factoren te hebben afgewogen kwam de Hoge Raad in het *Danslessen*-arrest tot het oordeel dat, wegens de hoedanigheid van de romanfiguur (deze treedt maar op één plaats in de roman op), het fictieve karakter van de passage en context van de roman, het beledigende karakter aan de uitlating moest worden ontzegd.⁵⁹

---

56 Ontleend aan de beschrijving van de pleitnota van advocaat H.F. Doeleman, in dezen advocaat van Pieter van der Sloot, in: Beekman, Grüttemeier 2005, p. 169-173.

57 HR 9 oktober 2001, *Mediaforum* 2001-11/12, nr. 42 (*Danslessen*) r.o. 3.2 en 5.4.2.

58 *ibid*, r.o. 5.3 en 5.4.1.

59 *ibid*, r.o. 7.1-7.3.

3.3 Conclusie

De Hullu merkte in 1984 al op dat literatuur in Nederland weinig te duchten lijkt te hebben van het strafrecht.⁶⁰ Een kwart eeuw later kan ik mij daar alleen maar bij aansluiten. Er zijn maar zeer weinig strafzaken geweest, terwijl een auteur van een roman zich toch aan tal van delicten kan schuldig maken.

Volgens de Nederlandse rechtspraak kan een auteur van een roman echter wel degelijk verantwoordelijk worden gehouden voor uitlatingen gedaan door romanfiguren. Om vervolgens de betekenis van een tekstpassage en dus het strafrechtelijk karakter hiervan te beoordelen lijkt de tekstgerichte benadering, boven de auteursgerichte interpretatie, te domineren. De afweging van de door de Hoge Raad in het *Danslessen*-arrest geformuleerde factoren lijkt tegenwoordig in concreto beslissend voor het antwoord op de vraag of een kunstuiting, zijnde een roman, de rechtens geldende grens voor de vrijheid van artistieke expressie heeft overschreden.⁶¹ De factoren, kort gezegd de context van de roman, de rol van de romanfiguur en het fictieve karakter, kunnen namelijk het strafbaar karakter aan een uiting ontnemen en werken in de hand dat auteurs van literaire werken zich over het algemeen strafrechtelijk meer lijken te kunnen veroorloven dan bijvoorbeeld politici.⁶² Een afweging van deze factoren beantwoordt mijns inziens tevens de vraag of een auteur voldoende afstand van zijn romanfiguur heeft betracht. Van deze vraag stelde het EHRM namelijk de aansprakelijkheid van een auteur van een roman afhankelijk.

---

60 De Hullu 1984, p. 760.

61 Aldus ook volgens de annotatie van A.J. Nieuwenhuis bij HR 9 oktober 2001, *Mediaforum* 2001-11/12, nr. 42 (*Danslessen*).

62 In het maatschappelijk debat zijn de afgelopen jaren vergaande uitspraken gedaan door politici. De beledigingen van Tweede Kamerlid Hirshi Ali gingen velen al snel te ver. Zij werd gedagvaard door een aantal islamitische organisaties en individuele personen vanwege uitspraken over de islam als ‘achterlijke’ godsdienst en wegens bestempeling van de profeet Mohammed als ‘pervers’ en een ‘pedofiel’. Zie Berger 2006, p. 664-675. Ook tegen parlementariër Geert Wilders zijn ruim honderd aanklachten wegens het zaaien van haat en discriminatie ingediend. Naar aanleiding van een aantal klachten over de niet-vervolging van Wilders heeft het hof van Amsterdam op 21 januari 2009 (Hof Amsterdam 21 januari 2009, *Mediaforum* 2009-3, nr. 8, m.nt. A.J. Nieuwenhuis) alsnog de strafvervolging van Wilders bevolen wegens het aanzetten tot haat en discriminatie en belediging van moslimgelovigen op grond van door hem gedane uitlatingen in diverse media over moslims en hun geloof.

4. Nederlandse jurisprudentie: De herkenbare romanfiguur als slachtoffer

In dit hoofdstuk zal de vrijheid van een auteur volgens Nederlandse rechtspraak, voor wat betreft de keuze en hoedanigheid van de romanfiguren, bekeken worden. Doordat met name in sleutelromans,⁶³ biografieën en autobiografieën vrij directe banden met de werkelijkheid bestaan, komt het voor dat iemand model heeft gestaan voor een minder fraai romanfiguur in een literair werk en zich in zijn rechten aangetast voelt. De procedures die hierover in Nederland gevoerd zijn betreffen, met uitzondering van het *Danslessen*-arrest, civiele procedures over romans waarvan bij het merendeel de loop van de vertelling bepaald is door fictie.

4.1 Loop van vertelling bepaald door fictie

4.1.1 *De rechtens relevante identificatie*

Indien de loop van een vertelling van een roman bepaald is door fictie en elementen uit de werkelijkheid in verhulde vorm zijn opgenomen, zoals veelal het geval is bij een sleutelroman, is de mate van identificatie tussen de romanfiguur en een in werkelijkheid bestaand persoon en de herkenbaarheid hiervan voor het publiek van groot belang.

Identificatie

De vrijheid voor de auteur van een sleutelroman kwam in 1967 voor het eerst aan de orde in het civiel beledigingproces tegen de schrijver Lodewijk-Henri Wiener met betrekking tot het verhaal ‘Jansen’ uit zijn bundel *Seizoenarbeid*.⁶⁴ L., restauranthouder in een watertoren in Zandvoort, meende zich in het romanpersonage ‘Jansen’ te herkennen en voelde zich beledigd door een aantal passages.

---

63 Het genre ‘sleutelroman’ heeft mogelijk enige uitleg. In een sleutelroman gaat het, vaak zonder dat het merendeel van de lezers dit beseft, eigenlijk over in werkelijkheid bestaande personen. Wanneer men op de hoogte is van wie in het boek correspondeert met wie in de werkelijkheid, zal men de roman meestal met andere ogen lezen. Vlg. Van der Vlies, Kabel, Idsinga 2009, p. 35.

64 Hof 12 oktober 1967, NJ 1968, 21 (*Seizoenarbeid*) r.o. 1.

De omstandigheid dat er een aantal punten van overeenstemming bestond tussen het verhaal en de werkelijke situatie in Zandvoort achtte het hof relevant voor de identificatie van Jansen als L.; zo achtte het hof bijvoorbeeld overeenkomsten in uiterlijk en beroep van belang. Bovendien kwam in hoger beroep vast te staan dat Wiener, net als de ik-figuur, in werkelijkheid inderdaad liftbediende in Zandvoort was geweest en in dienst van L. verduistering had gepleegd. In tegenstelling tot in het verhaal had L. echter aangifte gedaan en Wiener ontslagen. Slechts op basis van enkele gelijkenissen werd de identificatie zodoende aangenomen.⁶⁵

De door de Hoge Raad in het *Danslessen*-arrest voor belediging van belang zijnde geformuleerde omstandigheid ‘of en in hoeverre de verbeeldingskracht van de auteur het geschrevene heeft losgemaakt van de historische gebeurtenissen’, kan verbonden worden aan de vraag op welk moment een romanfiguur te identificeren is met een bestaand persoon. Op dit punt geeft het arrest blijk van een veranderende opvatting over literatuur in het recht. De ten tijde van de publicatie burgemeester van Zandvoort zijnde M.R. van der Heijden, herkende zichzelf in de romanfiguur burgemeester Van der Heijden, nu zij dezelfde achternaam droegen en beiden van joodse afkomst waren. Tevens zag M.R. van der Heijden een beledigende toespeling in de van de ik-persoon afkomstige formulering ‘de gnoomachtige gestalte van burgemeester Van der Heijden’. Doordat de Hoge Raad in dit proces tot de conclusie kwam dat de op zich beledigende uitlatingen gezien de aard van de roman het beledigend karakter moest worden ontzegd, kwam hij niet toe aan de beoordeling van de identificatie. De Hoge Raad overweegt echter wel dat voor een identificatie het feit dat iemand zich in een romanfiguur meent te herkennen niet voldoende is. Bij de beantwoording van de vraag of een persoon beledigd is moet het “objectief gezien, buiten redelijke twijfel staan dat de gewraakte passage betrekking heeft op die persoon.”⁶⁶

Dat deze zware eis ook door lagere rechters in het civiele recht wordt gevolgd, blijkt wanneer in 2001 bij de rechtbank van Amsterdam verdere uitgave van de roman *De gelukkige huisvrouw* van Heleen van Royen ter discussie wordt gesteld.

---

65 Aldus ook de annotatie van G.A.I. Schuijt bij Rb. Amsterdam (pres) 4 oktober 1990, *AMI* 1991-5.

66 HR 9 oktober 2001, *Mediaforum* 2001-11/12, nr. 42 (*Danslessen*) r.o. 7.3 en 5.4.3.

Een romanfiguur in dit boek is de psychiater Beau van Kooten, waardoor wegens het gebruik van de achternaam ‘Van Kooten’ associaties gewekt worden met de in werkelijkheid bestaande psychiater M. van Kooten.⁶⁷

De president van de Amsterdamse rechtbank oordeelde dat niet is gebleken dat tussen M. van Kooten en de romanfiguur, afgezien van naam en beroep, enige gelijkenis bestaat. In overeenstemming met de overweging van de Hoge Raad in het *Danslessen*-arrest overwoog de president van de rechtbank dat “het een voorkomend en een moeilijk te vermijden verschijnsel is dat een romanfiguur de naam draagt van een werkelijk bestaand persoon en ondanks dat deze associaties aanleiding tot grappen kunnen geven, dit in het algemeen geen aantasting van persoonlijke levenssfeer van die persoon oplevert.”⁶⁸

Referentiegroep

Naast de beoordeling in hoeverre de romanfiguur te identificeren is met een in werkelijkheid bestaand persoon, is van belang wie in staat is deze identificatie te voltrekken. Door deze identificatie wordt pas de daadwerkelijke schade berokkend aan degene die zich in een romanfiguur herkent. Van aantasting van iemands persoonlijkheidsrechten, bijvoorbeeld een reputatievermindering, is immers pas sprake indien deze identificatie door anderen voltrokken wordt.

In het proces over het verhaal ‘Jansen’ in de bundel *Seizoenarbeid* bleek de referentiegroep van doorslaggevende betekenis. Wiener beriep zich op het neutraliseren van bepaalde zaken door een fictief-literair kader; omdat het verhaal zich duidelijk aandient als fictie, zou niemand menen dat het verhaal direct gebaseerd op de werkelijkheid is en de feiten op L. betrekken. Dit beroep komt dichtbij de literatuuropvatting dat de fictionaliteit een andere werkelijkheid buiten de wettelijke aansprakelijkheid creëert.⁶⁹

Het hof van Amsterdam was echter van mening dat alle lezers in Zandvoort de plaats van handeling zouden herkennen en door de accurate beschrijving die van de restauranthouder gegeven werd, het verhaal op L. zouden betrekken. Het probleem was derhalve dat de lezers in Zandvoort niet zouden weten waar de werkelijkheid ophield en de fictie begon.

---

67 Rb. Amsterdam (pres) 23 september 2001, *Mediaforum* 2000-11/12, nr. 46, r.o. 1 en 3.

68 *ibid.*, r.o. 8 en 9.

69 Aldus Beekman, Grüttemeier 2005, p. 163.

Doordat twijfel aan het fatsoen van L. was ontstaan, was L. geschonden in zijn eer en goede naam, aldus het hof.⁷⁰

Doordat het hof ‘de incrowd’ als referentiegroep als uitgangspunt nam,⁷¹ waren velen van mening dat de uitspraak de vrijheid van literatuur op een te vergaande wijze beperkte. Hoogleraar G.A.I. Schuijt, specialist in het informatierecht, merkte over deze uitspraak op dat, omdat in veel erkende literatuur personen voor naasten te herkennen zijn, krachtens de redenering van het hof vrijwel elk literair werk zou blootstaan aan een onevenredige onderdrukingskans.⁷² Volgens Jesserun d’Oliveira, aanhanger van de merlinistische of autonomsche literatuuropvatting, had het hof moeten relateren aan lezers met inzicht in de aard van de literatuur.⁷³ Ikzelf ben echter een andere mening toegedaan. Allereerst is mijns inziens voor de vaststelling van een referentiegroep geen algemene regel te formuleren. De omvang en indeling van de groep waarin iemand zijn reputatie belangrijk is, zal voor iedere persoon anders zijn. Voor de identificatie lijkt mij van belang voor welke groep mensen de reputatievermindering van een in een roman beschreven en in werkelijkheid bestaand persoon, daadwerkelijk optreedt. Ook de schade die dit de herkenbare romanfiguur toebrengt zal hierbij betrokken moeten worden. Deze schade zal namelijk voor niemand gelijk zijn en afhankelijk zijn van bijvoorbeeld iemand zijn beroep of bekendheid. Op basis hiervan lijkt het mij in deze zaak in ieder geval onjuist om te relateren aan lezers met inzicht in de aard van literatuur.

In relatief recente rechtspraak nam de rechter, al dan niet terecht, een ruime en algemene referentiegroep tot uitgangspunt.

De president van de rechtbank volgde in 1990 in een proces over de biografie *Daghani, Daghani* van Chris van der Heijden de denkwijze van het hof in 1967, maar breidde de referentiegroep uit. Wat betreft de stelling van eiseressen geschaad te zijn in hun eer, goede naam en privacy, achtte de rechter van belang dat zij in Nederland onbekend zijn⁷⁴ en door de lezers dus niet herkend zullen worden.

---

70 Hof 12 oktober 1967, *NJ* 1968, 21 (*Seizoenarbeid*) r.o. 3.

71 *ibid*, r.o. 9.

72 Schuijt 1992, p. 45-46.

73 d’Oliveira 1970, p. 245-249.

74 Zij worden in het boek met een andere naam aangeduid, zij hebben een Engelse nationaliteit en wonen in Engeland.

De Nederlandse lezer zal de vereenzelving met eiseressen niet voltrekken.⁷⁵

Ook de president van de rechtbank van Amsterdam ging in 2001 in de rechtszaak over *De gelukkige huisvrouw* uit van een ruime rechtens relevante referentiegroep. De vereenzelving tussen M. van Kooten en de romanfiguur Van Kooten voltrok zich maar voor een klein publiek, namelijk vrienden, collega's en patiënten. Deze herkenning werd door de rechter gerelativeerd en irrelevant geacht, terwijl mijns inziens voor M. van Kooten juist de perceptie van deze groep van buitengewoon belang was voor de geloofwaardigheid van zijn beroepsuitoefening.⁷⁶

4.1.2 *De auteursintentie*

Er lijkt zich zodoende een omslag te hebben voorgedaan. Waar het hof eind jaren zestig in de zaak over het verhaal 'Jansen' in de roman *Seizoenarbeid* de identificatie tussen de romanfiguur en een in werkelijkheid bestaand persoon relatief gemakkelijk voltrok, was de mogelijke bedoeling van de auteur om te beledigen niet relevant. In het verhaal waren echter wel degelijk tekenen te onderscheiden waaruit een motief van wraak opgemaakt kon worden.⁷⁷

Uit de zaken van rond de eeuwwisseling lijkt de rechter de identificatiecriteria te hebben aangescherpt. Het is dan ook niet verkeerd dat de auteursintentie de vrijheid van literatuur mogelijk iets inperkt, om de persoon die zich herkend ziet in een fictieroman niet helemaal met lege handen te laten staan. De rechter merkt in het proces over *De gelukkige huisvrouw* namelijk op dat de omstandigheden wat betreft de vrije naamskeuze anders zijn, wanneer met de naamskeuze wordt beoogd een bepaalde persoon belachelijk te maken.⁷⁸ Dit strookt met hetgeen door de Hoge Raad in het *Danslessen*-arrest over de ondergrens van het opzettelijk beledigen is verklaard.⁷⁹

---

75 Rb. Amsterdam (pres) 4 oktober 1990, *AMI* 1991-5, r.o. 4.

76 Rb. Amsterdam (pres) 23 september 2001, *Mediaforum* 2000-11/12, nr. 46, r.o. 1 en 3.

77 Hof 12 oktober 1967, *NJ* 1968, 21 (*Seizoenarbeid*), r.o. 3.

78 Rb. Amsterdam (pres) 23 september 2001, *Mediaforum* 2000-11/12, nr. 46, r.o. 9.

79 Zie paragraaf 3.2 van deze scriptie. HR 9 oktober 2001, *Mediaforum* 2001-11/12, nr. 42 (*Danslessen*), r.o. 5.4.1 en 5.3.

4.2 Loop van vertelling bepaald door werkelijkheid

4.2.1 *De sleutelroman*

Bij een sleutelroman kan de loop van de vertelling in plaats van door fictie ook in belangrijke mate bepaald zijn door de werkelijkheid. Dit was het geval bij de in 1969 verschenen sleutelroman *De koekoek in de klok* van Judicius Verstegen. De sleutelroman was geïnspireerd op een slepend conflict tussen twee hoogleraren van de scheikundeafdeling van de Universiteit van Amsterdam dat eind jaren 60 in een rechtszaak uitmondde. Verstegen was als doctor wis- en natuurkunde aan de Universiteit van Amsterdam verbonden en verschillende hoogleraren herkenden zich in de roman en stapten naar de rechter. Een schikking volgde, waarop het boek geruisloos uit de handel werd genomen.⁸⁰

4.2.2 *De biografie en de autobiografie*

Hoewel de Nederlandse rechter auteurs van een sleutelroman tegenwoordig een aardige vrijheid lijkt toe te kennen, zal het niet verbazen indien de situatie ten aanzien van biografieën en autobiografieën anders zou zijn. Ik vermoed dat de auteur van een biografie of autobiografie een vergaande vrijheid heeft om feiten en waarheden tentoon te spreiden die ook daadwerkelijk bewezen kunnen worden. Echter, omdat deze werken in zeer belangrijke mate aanspraak op de waarheid doen, zullen auteurs van een dergelijk werk slechts een zeer beperkte vrijheid hebben van deze waarheid af te wijken.

Het is echter een stuk lastiger te voorspellen hoe de omstandigheden zijn indien op voorhand voor het publiek duidelijk is dat een biografie of autobiografie niet in pure vorm geschreven is, zoals bijvoorbeeld het geval is bij een pseudobiografie of pseudoautobiografie.

---

80 Ongepubliceerd; zie Janssen 1994, p. 147.

De pseudoautobiografie

Een pseudoautobiografische roman die in literair Nederland voor veel oproer zorgde en tevens in een rechtszaak uitmondde, is de roman *Finale Kwijting* van cabaretier Hans Dorrestijn, waarvan de publicatie in 2000 bij de rechtbank van Amsterdam ter discussie werd gesteld.⁸¹ De voormalig echtgenote van Dorrestijn, A. Bonsel, en haar partner stelden, kort gezegd, dat de roman onnodig grievend is en inbreuk maakt op hun privacy, doordat in de roman zeer intieme details uit de doeken worden gedaan en Dorrestijn zeer negatieve aanduidingen voor A. Bonsel gebruikt. Van Bonsel c.s. stelden dat, ondanks dat pseudoniemen worden gebruikt, zij voor familie en bekenden duidelijk herkenbaar zijn. Een van de belangrijkste verweren die Dorrestijn hiertegen aanvoerde kan verbonden worden aan de literaturopvattingen aangaande materiaalbehandeling en de relatie tussen fictie en werkelijkheid en hij deed zodoende een beroep op het bijzondere karakter van literaire werken.⁸² In 2008 lijkt van dit verweer echter weinig meer over, wanneer Dorrestijn in een interview over *Finale Kwijting* opmerkt: “Het was een foto van mijn hopeloze leven, van mijn gedonder in de liefde, van de ruzies in mijn gezin - het was geen portret. Kijk, al die rotzooi had zich wel voorgedaan, maar ik had erin moeten knippen, ik had moeten componeren, ik had er literatuur van moeten maken.”⁸³

Net als in het proces over *De gelukkige huisvrouw*⁸⁴ erkent de president van de rechtbank dat voor een roman andere maatstaven aangelegd moeten worden dan voor een krantenartikel of boek waarin feitelijke gebeurtenissen worden beschreven. Hoofdzakelijk hecht de president echter waarde aan de wijze waarop de lezer op grond van Dorrestijn's reputatie het werk zal interpreteren; op grond van deze reputatie en zijn zelfkritiek als cabaretier en conferencier, zo luidt in feite de redenering van de rechter, zal de lezer het werk niet al te serieus nemen. Mijns inziens stelt de rechter hiermee behoorlijke intellectuele en morele eisen aan de gemiddelde lezer.

---

81 Rb. Amsterdam (pres) 14 oktober 2000, *Mediaforum* 2000-11/12, nr. 45.

82 *ibid.* r.o. 2 en 3.

83 Frénk van der Linden, 'PS van de week', *Het Parool*, 22 november 2008.

84 Rb. Amsterdam (pres) 23 september 2001, *Mediaforum* 2000-11/12, nr. 46.

Wat volgens de rechtbank tevens afdeed aan de geloofwaardigheid kwam voort uit de aard en strekking van het werk, namelijk uit de omstandigheden dat Dorrestijn er in de roman zelf ook niet altijd gunstig vanaf kwam, dat begrippen als tijd en namen zijn gemanipuleerd en veel subjectieve elementen zijn ingevoerd.⁸⁵ Deze laatste overweging kan verbonden worden aan een belangrijke overweging in de rechtszaak over de roman *Une paix royale* waarover de rechtbank in Parijs zich gebogen heeft.⁸⁶

Wegens het gebrek aan geloofwaardigheid komt de rechter niet toe aan de beoordeling van de rechtens relevante identificatie. Dit is mijns inziens bezwaarlijk, aangezien de lezersgroep die de vereenzelviging met de ‘public figure’ Dorrestijn en zijn naasten zal voltrekken, waarschijnlijk zeer groot is. In de roman worden namelijk tal van details over het leven van Dorrestijn in zijn publieke hoedanigheid gegeven, waardoor de identificatie ook buiten de groep van familie en vrienden zal worden voltrokken. Anders dan de Belgische en Duitse rechter⁸⁷ verbindt de Nederlandse rechter bovendien geen consequenties aan de omstandigheid dat de vertelling zeer intieme zaken als seksualiteit aangaat. Wegens deze twee omstandigheden lijkt mij de schade die door van Bonsel c.s. wegens de publicatie van *Finale Kwijting* wordt geleden, uitermate groot. Ik ben dan ook van mening dat de Amsterdamse rechter in deze uitspraak zeer coulant is geweest. Deze mening wordt gesterkt doordat het er in deze uitspraak op lijkt dat familieleden van een bekende auteur juist minder bescherming krijgen.⁸⁸

Verwerking van bekende gestalten uit de recente geschiedenis in de pseudobiografie

Het verhaal *Daghani, Daghani* is geïnspireerd op het werk van de in 1985 overleden Roemeense schilderschrijver Arnold Daghani.

---

85 Rb. Amsterdam (pres) 14 oktober 2000, *Mediaforum* 2000-11/12, nr. 45, r.o. 9 en 10.

86 Zie voor de bespreking van de rechtszaak over *Une paix royale* (Trib. Gr. Inst. Paris 26 maart 1997, *Auteurs en Media* 1997, 321, m.nt. D. Voorhoof) paragraaf 5.3.2.

87 Zie voor een verdere beschouwing over dit onderwerp de in paragraaf 5.3.1 besproken Belgische rechtszaak over de roman *Uitgeverij Guggenheimer* en de in paragraaf 6.3.2 besproken Duitse rechtszaken betreffende de romans *Meere* en *Esra*.

88 Dat familieleden van een auteur de waarde van een roman ook boven hun eigen persoonlijkheidsrechten kunnen stellen bleek uit het besluit van de vrouw van de auteur J.J. Voskuil die, veertig jaar na dato van het schrijven hiervan, de roman *Binnen de huid* direct na het overlijden van Voskuil alsnog heeft uitgebracht. In dit zelfportret is Voskuil genadeloos ten opzichte van zichzelf maar bovenal tegenover zijn naaste omgeving en de roman kan volgens het NRC Handelsblad dan ook opgevat worden als een ultieme vernietigingsaanval. Elsbeth Etty, ‘In de ban van het vijandige vlees, Is Voskuils’ postume roman meer dan een inventaris van gekrenktheden?’, *NRC Handelsblad*, 10 april 2009.

In 1990 werd de auteur van deze pseudobiografie Chris van der Heijden door de beheerders van de nalatenschap van Daghani aangeklaagd wegens schending van de nagedachtenis van Daghani.⁸⁹ De president van de rechtbank erkende dat het verhaal een waar gebeurd gegeven tot uitgangspunt heeft genomen, maar verder op fantasie gebaseerd is. Op basis van de aard en strekking van de roman oordeelde hij dat Daghani “vanuit de onderstroom van de totale vertelling” als een bijzonder zachtmoedige man overkomt. Van schending van de nagedachtenis van Daghani is dus geen sprake, aldus de rechtbank.⁹⁰ Aan de vraag die het hof in 1967 van belang achtte, namelijk of en in hoeverre de lezers feit en fictie van elkaar kunnen onderscheiden, wijdde de rechtbank in deze geen overwegingen.

Schuijt vraagt zich af wat het oordeel van de rechter zou zijn geweest, indien deze van mening was geweest dat Daghani wel negatief was neergezet.⁹¹ De president geeft echter geenszins uitsluitel of hij onder andere omstandigheden anders geredeneerd zou hebben. Het is mijns inziens echter niet ondenkbaar dat een auteur van een (pseudo)autobiografie een grotere vrijheid krijgt om over een overledene te schrijven, dan wanneer hij schrijft over een levend persoon. Ook annotator Dommering lijkt deze mening te zijn toegedaan, wanneer hij in 2007 bij het arrest *Lindon c.s./Frankrijk* opmerkt dat het een schrijver eigenlijk vrij moet staan in een roman de recente geschiedenis en gestalten uit de geschiedenis rechtstreeks te verwerken: “In de romans aan het eind van de 18^e en begin van de 19^e eeuw stormt Napoleon voortdurend rond, vaak als voorwerp van spot.”⁹² Aanwijzingen die deze mening staven kunnen uit art. 270 Sr worden afgeleid; ook al is smaad(schrift) jegens een overledene in art. 270 Sr wel degelijk strafbaar gesteld, de strafmaat hiervoor is lager dan de strafmaat in art. 261 Sr dat smaad(schrift) strafbaar stelt. Bovendien kan smaad(schrift) jegens een overledene alleen vervolgd worden naar aanleiding van een klacht ingediend door een nabestaande. Bij de bespreking van de Belgische en Duitse rechtspraak zal ik terugkomen op de mogelijkheden om gestalten uit de recente geschiedenis in een roman te verwerken.

---

89 Daghani zou ten tonele worden gevoerd als een ‘vieze idioot’ en als een man die het Duitse concentratiekamp als prettig ervaren zou hebben. Rb. Amsterdam (pres) 4 oktober 1990, *AMI* 1991-5, r.o. 2.

90 *ibid*, r.o. 3.

91 Annotatie van G.A.I. Schuijt bij deze uitspraak.

92 Overweging 9 van de annotatie van E.J. Dommering bij: EHRM 22 oktober 2007, nr. 21279/02 en 36448/02, *RJ&D ECHR* 2007 (*Lindon c.s./Frankrijk*).

4.3 Conclusie

Men kan in Nederland opkomen tegen een auteur van een roman, die iemand herkenbaar, maar negatief heeft neergezet. Hierbij wordt het proces opgehangen aan een kapstok gewogen op een balans, met aan de ene kant de vrijheidsrechten van de auteur en aan de andere kant de rechten van degene die zich in zijn rechten aangetast acht.

Ondanks dat door de rechter geen expliciet beroep op de literatuuropvattingen wordt gedaan, lijkt het bijzondere en fictieve karakter van literatuur de rechtelijke beslissingen wel degelijk te beïnvloeden. De uitkomst van een procedure hangt namelijk af van een groot aantal factoren, waaronder niet in de laatste plaats de vorm van de roman. De mate waarin een werk pretendeert de waarheid weer te geven hangt hier in belangrijke mate mee samen; werken die voornamelijk gebaseerd zijn op fictie lijken een grotere mate van vrijheid te hebben om elementen uit de werkelijkheid te verwerken, dan het geval is bij werken die voornamelijk zijn ingegeven door werkelijkheid waarbij juist fictieve elementen of onwaarheden zijn ingevoerd. De rechter lijkt ten aanzien van biografieën over overledenen echter wel van mening te zijn dat hierin een zekere eigen werkelijkheid gecreëerd kan worden. Voor sleutelromans gebaseerd op fictie waarin slechts enkele elementen uit de werkelijkheid in verhulde vorm zijn opgenomen lijkt echter de meeste vrijheid te bestaan. In Nederland zijn het voornamelijk deze werken die ten overstaan van de rechter ter discussie hebben gestaan. De rechtens relevante identificatie bleek bij de beoordeling hiervan bij uitstek van belang, waarbij in recente rechtspraak een persoon die zich in een romanfiguur meent te herkennen gemakkelijk wordt teruggewezen. Bovendien worden aan de lezer vrij vergaande intellectuele en morele eisen gesteld, waarbij de rechter verwacht dat de lezer bijvoorbeeld vanwege de rol van een auteur beseft dat een werk met een korreltje zout genomen moet worden. Echter, deze afwegingen lijken allen niet van belang indien een auteur met een roman het doel heeft iemand belachelijk of zwart te maken. In dat geval heeft de auteur sowieso de grens van de artistieke expressie overschreden. Benadrukt moet echter worden, dat elke roman uniek is en een rechterlijke beslissing altijd afhankelijk zal zijn van alle omstandigheden van dat geval.

5. De vrijheid van literatuur in België

5.1 Algemene kunstexceptie?

Net als in Nederland wordt van de vrijheid van kunst in de Belgische Grondwet geen uitdrukkelijke melding gemaakt. Een ruime opvatting van de kunstexceptie wordt in de doctrine wel vrij algemeen erkend. De rechtspraak is echter minder eenduidig. In 1931 werd door het Hof van Cassatie als regel geformuleerd dat het niet absoluut verboden is wetenschappelijke werken te produceren die, op zich genomen, de eerbaarheid schenden. Bij de beoordeling van deze werken dient men rekening te houden met de bedoelingen van de auteur, de aard van de publicaties en het publiek tot wie ze gericht zijn.⁹³ In 1967 overwoog het Hof van Cassatie zelfs dat beelden die in strijd met de goede zeden kunnen worden geacht, hun delictueus karakter verliezen wanneer zij een integraal onderdeel vormen van een wetenschappelijk of artistiek oeuvre.⁹⁴

Tot op heden zijn er echter uitspraken van rechters die uitdrukkelijk de kunstexceptie verwerpen. Zo stelde het hof van beroep in Brussel in 1971 vast dat een beroep op het begrip ‘kunst’ geen geldig appreciatie criterium biedt⁹⁵ en een jaar eerder besliste het Hof van Cassatie dat “de naaktheid in kunstwerken niet noodzakelijk aan de bepalingen van art. 385 van het Strafwetboek onttrokken is om reden dat zij een integrerend deel vormt van een kunstwerk.”⁹⁶ Als er dan al een kunstexceptie is, is zij dus alles behalve absoluut, aldus Rimanque. Aanvaard wordt veeleer een gunstig vooroordeel, een vermoeden dat een kunstwerk niet strijdig met een wettelijke bepaling is.⁹⁷

5.2 Belangenafweging

Ook in België zal bij een geschil over een literair werk in eerste instantie een belangenafweging moeten plaatsvinden.

---

93 Hof van Cass. 7 december 1931, *Pas.* 1932, 1, 2.

94 Hof van Cass. 18 september 1967, *R.D.P.* 1967-68, 744.

95 Hof van beroep Brussel 27 april 1971, *J.T.* 1971, 441.

96 Hof van Cass. 23 februari 1970, 593.

97 Rimanque 1985, p. 8-14.

In overeenstemming met de situatie in Nederland kunnen uitgevers en drukkers zich op grond van art. 25 lid 2 van de Belgische Grondwet aan de aansprakelijkheid onttrekken omwille van de inhoud van wat zij uitgeven.⁹⁸ De vrijheid van de auteur van een roman wordt gewaarborgd door de in de artikelen 14, 18 en 19 van de Grondwet neergelegde vrijheid van meningsuiting, die ook uitingen op artistiek gebied omvat. De vrijheid van expressie is echter, net zoals in Nederland, niet onbegrensd.⁹⁹

Strafrechtelijk wordt de vrijheid van expressie onder andere begrensd door de bescherming van de eer en goede naam in de artikelen 443, 444 en 450 Sw (eerroof), de artikelen 449 en 450 Sw (kwaadwillige ruchtbaarmaking) en de artikelen 444, 448, 450, 451-7 Sw (belediging). Net als in Nederland kunnen civielrechtelijke bepalingen de vrijheid van expressie beperken en wel op basis van de beginselen neergelegd in de artikelen 1382-1388 B.W. Zulks is bijvoorbeeld het geval bij inmenging in het privéleven, inbreuken op het recht op eer en goede naam en bij foutief gebruik van de naam van een persoon.¹⁰⁰

5.3 Jurisprudentie: De herkenbare romanfiguur als slachtoffer

In de Belgische rechtszaken inzake de romans *Uitgeverij Guggenheimer* en *Une paix royale* vindt een identificatie plaats met naam en toenaam tussen een ‘public figure’ en een romanfiguur. Anders dan in de meeste Nederlandse zaken hoefde de Belgische rechter zich in deze zaken zodoende niet te buigen over de vraag wanneer sprake is van een rechtens relevante identificatie.

---

98 J. Velaers, ‘De actuele toepassing van de Grondwettelijke waarborgen inzake de vrijheid van media’, in: *Mensenrechten*, Jaarboek 1995/96 van het Interuniversitair Centrum Mensenrechten, p. 107-108. Zie ook: Hof van beroep Brussel 30 september 1998, *R.W.* 2000-01, 93.

99 Rimanque 1985, p. 5-6.

100 *ibid*, p. 23.

5.3.1 Loop van vertelling bepaald door fictie

Strafrechtelijke belediging

In 1999 werd de Belgische schrijver Herman Brusselmans naar aanleiding van de sleutelroman *Uitgeverij Guggenheimer* voor de Antwerpse rechter gedaagd.¹⁰¹ Deze sleutelroman betreft een fictief roman die zich deels in de werkelijkheid afspeelt. Aanleiding van de rechtszaak was dat de ‘public figure’ modeontwerpster Ann Demeulemeester met naam en toenaam èn gesitueerd in haar beroepsleven, door het personage Guggenheimer werd geciteerd en beoordeeld, op een wijze die haar goede naam en eer op grove en lasterende wijze bekladde.¹⁰²

Nadat in kort geding een verbod op de verkoop van de roman in België was toegewezen, oordeelde de rechter in de bodemprocedure dat middels de publicatie van de gewraakte passages, Brusselmans zich had schuldig gemaakt aan strafbare belediging en aansprakelijk gesteld kon worden voor de geleden schade. Een verspreidingsverbod werd niet opgelegd; gezien alle media-aandacht was de rechtbank de mening toegedaan dat een verspreidingsverbod geen nuttig effect zou hebben en dus niet meer kon bijdragen aan vergoeding of voorkoming van schade.¹⁰³

---

101 Hof Antwerpen 4 november 1999, *Mediaforum* 2000-1, nr. 2 (*Brusselmans e.a./Demeulemeester*) m.nt. D. Voorhoof.

102 De gewraakte passages luiden:
Op pagina 42: “Het wijf dat die vodden van snit en naad heeft voorzien zouden ze standrechtelijk moeten fusillieren. Hoe heet ze ook alweer? Godverdomme, dat haar naam mij ontsnapt, hoe is het mogelijk. Ik ben ooit ‘ns met die griet naar bed geweest. Zo’n dwergpopulier met puitenogen en haar van op haar pruim tot op haar rug. Ik zou haar naam een duizend keer noemen, als ik ‘m niet vergeten was. Of nee, ik weet het weer! Ann Demeulemeester! Juist ja. Wat had je gedacht Volder? Uiteraard, makker. Bruine streep. En haar tong vol gaten van per ongeluk naalden inslikken tijdens het afbiezen en zomen inleggen. Dat pijpt niet lekker, dat kan ik je verzekeren. Jongens toch, die Ann Demeulemeester. Ik heb al veel misbaksels aan m’n toeter hebben hangen, maar die spande de kroon.”
Op pagina 55: “Zo zo... ben jij overigens familie van die andere baal knoken, hoe heet ze... Ann Demeulemeester? Die omhooggescheten ontwerpster van coutureloze zwarte vodden waar chichiwijven zich zonder enige reden blauw aan betalen? Is dat je tante, al ziet ze eruit als je oom met een carnavalspruik op? Of is ze je zus? “Eh... nee... Ze is geen familie.” Dat kan kloppen, je lijkt eraan geen kant op. Bij jou zitten je loezen van voor en bij Ann Demeulemeester van achter.”

103 Rb. Antwerpen 21 december 2000, *Mediaforum* 2001-3, nr. 15 (*Brusselmans e.a./Demeulemeester*) m.nt. D. Voorhoof.

Waar de Hoge Raad in het *Danslessen*-arrest¹⁰⁴ en de president van de rechtbank in het proces over de roman *De gelukkige huisvrouw*¹⁰⁵ ten overvloede benadrukten dat in ieder geval sprake is van opzettelijke belediging indien de auteur de uitdrukkelijke intentie hiertoe heeft gehad, werd Brusselmans op basis hiervan daadwerkelijk aansprakelijk gesteld. Brusselmans gaf aan Demeulemeester echt te willen beledigen en benadrukte dat de fysieke kenmerken van Demeulemeester zoals beschreven in de roman overeenstemmen met de realiteit. In de annotatie bij de uitspraak merkt Voorhoof hierover op dat “op die manier de kwetsende beledigingen door de romanschrijver in feite zelf uit hun fictieve context zijn gehaald.” De omstandigheid dat het vonnis nogal gemakkelijk over de literaire en fictieve context van de zaak heen stapt, valt mijns inziens hierdoor te verklaren.

5.3.2 Loop van vertelling bepaald door werkelijkheid

Verwerking van ‘public figures’ en gestalten uit de recente geschiedenis

De Belgische schrijver Pierre Mertens werd in 1995 voor de rechtbank in Parijs gedaagd naar aanleiding van zijn roman *Une paix royale* waarin hij de Belgische Koninklijke familie zonder enige vermomming opvoert en overledenen tot leven brengt. Van alle in deze scriptie besproken romans komt *Une paix royale* mijns inziens qua genre het dichtst in de buurt van de roman *Le Procès de Jean-Marie Le Pen*.¹⁰⁶ Het uitgangspunt van beide romans zijn werkelijke gebeurtenissen, waarbij de hoofdrol is toegekend aan een ‘public figure’. De overwegingen van de rechtbank in Parijs en het EHRM zijn dan ook met elkaar te verenigen. In de aard van de beide werken schuilt echter wel een verschil; Mertens doet met *Une paix royale* voorkomen een kroniek¹⁰⁷ te hebben geschreven, waardoor hij bij uitstek pretendeert de waarheid weer te geven.

In kort geding werd de vordering tot weglating van enkele passages voor de nog te publiceren nieuwe editie van de roman toegewezen.¹⁰⁸

---

104 HR 9 oktober 2001, *Mediaforum* 2001-11/12, nr. 42 (*Danslessen*) m.nt. A.J. Nieuwenhuis.

105 Rb. Amsterdam (pres) 23 september 2001, *Mediaforum* 2000-11/12, nr. 46.

106 EHRM 22 oktober 2007, nr. 21279/02 en 36448/02, *RJ&D ECHR* 2007 (*Lindon c.s./Frankrijk*).

107 Een kroniek is een verhaal van of een boek met in chronologische volgorde geordende opzichzelfstaande feiten.

108 Trib. Gr. Inst. Paris 22 september 1995, *Journ. Proc.* 1995/289, 28.

De Nederlandse vertaling van het boek was ondertussen echter wel in de integrale versie gepubliceerd, met daarin de gewraakte, weinig vleiende passages over Prins Alexander en passages waarin de auteur Prinses Lilian woorden in de mond legt. De rechtbank in eerste aanleg deed vervolgens een duidelijke uitspraak over de fictieve context in een roman. De rechter overwoog dat een vermenging van fictie en realiteit in een roman op zich niet onrechtmatig is, maar dat de auteur erop moet toezien dat bij deze mengeling voldoende afstand tussen beide elementen blijft bestaan om te vermijden dat de persoonlijkheidsrechten van levende personen worden aangetast. Volgens de rechtbank is Mertens hier de fout ingegaan, omdat in de roman fictie wordt vermengd met werkelijke gebeurtenissen rond de Koninklijke familie.¹⁰⁹ Bij de beoordeling van de schadevergoeding (1 FF) heeft de rechter er overigens wel rekening mee gehouden dat de passages gepubliceerd zijn in een fictieroman en prinses Lilian als lid van de Koninklijke familie als een ‘public figure’ te beschouwen is.¹¹⁰

De rechter uit Parijs merkte bovendien op dat expliciete verwerking van de recente geschiedenis op zich toelaatbaar is, maar dat bij het nog in leven zijn van betrokkenen meer fictieve elementen ingevoerd moeten zijn. Deze situatie gaat volgens mij alleen op indien werkelijkheid en fictie reeds vermengd zijn, waarbij door de invoering van meer fictie de pretentie op de werkelijkheid wordt verlaten en dit als zodanig voor de lezer te herkennen is. Door bovendien de nadruk te leggen op het nog in leven zijn van betrokkenen lijkt het aannemelijk dat indien personen uit de recente geschiedenis overleden zijn en in een roman worden verwerkt, zoals bijvoorbeeld het geval was in de pseudobiografie *Daghani, Daghani*,¹¹¹ het onderscheid tussen feit en fictie minder van belang is en de vrijheid een biografie of zelfs een pseudobiografie over een overledene te publiceren inderdaad groot is.

---

109 Ook al is naar mijn weten *Une paix royale* de enige kroniek over de Koninklijke familie waarover de rechter zich gebogen heeft en vervolgens heeft vastgesteld dat de auteur de fout is ingegaan, feitelijke gezien zal Mertens hierin niet de enige zijn. Ook in Nederland bestaan namelijk tal van boeken aangaande bijvoorbeeld een Koninklijke affaire waarvan de publicatie niet bestreden is, terwijl bij de inhoud hiervan wel degelijk vraagtekens gezet kunnen worden. Echter, wegens het ‘geheim van Noordeinde’ of de Belgische tegenhanger ‘het geheim van Laken’ is dat voor de lezer en rechter niet of moeilijk te controleren. Naar aanleiding van de Greet Hofmans-affaire bijvoorbeeld, de politieke en private machtsstrijd in de periode 1951-1957 tussen koningin Juliana en de drie kabinetten Drees, zijn vele boeken geschreven die stuk voor stuk pretenderen de waarheid over deze affaire te onthullen. *De Greet Hofmans-affaire, Hoe de Nederlandse monarchie bijna ten onder ging* (L.J. Giebels, *De Greet Hofmans-affaire, Hoe de Nederlandse monarchie bijna ten onder ging*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2007) en *Greet Hofmans, Occult licht op een Koninklijke affaire* (A. Bredenhoff, J.T. Offringa, *Greet Hofmans, Occult licht op een Koninklijke affaire*, Kok Lyra, Den Haag 1996) zijn hier slechts enkele voorbeelden van.

110 Trib. Gr. Inst. Paris 26 maart 1997, *Auteurs en Media* 1997, 321 m.nt. D. Voorhoof.

111 Rb. Amsterdam (pres) 4 oktober 1990, *AMI* 1991-5 m.nt. G.A.I. Schuijt.

De autobiografie

In 1998 werd de autobiografische roman *Zwijgen is voor daders – de getuigenis van XI* van Regina Louf in kort geding door de rechtbank in Gent verboden. De roman beschrijft het seksueel misbruik tijdens de kinderjaren van Louf. De ouders en enkele familieleden van Louf ontkenden deze feiten en achtten zich in eer en goede naam geschonden. Het opgelegde verspreidingsverbod werd opgevat als ongrondwettelijke maatregel; echter dit doet niet af aan de eerdere overweging van de rechter dat ook ten aanzien van een autobiografische roman de verplichting bestaat tot eerbiediging van andermans persoonlijke en familiale levenssfeer.¹¹²

5.4 Conclusie

Aangezien in de romans *Uitgeverij Guggenheimer* en *Une paix royale* de herkenbare romanfiguren met naam en toenaam werden genoemd en het bovendien ‘public figures’ betrof, was het, anders dan voor de Nederlandse rechter in de meeste gevallen, voor de Belgische rechter niet noodzakelijk zich te buigen over de vraag wanneer sprake is van een rechtens relevante identificatie. Verder oordeelde de Belgische rechter in lijn met het EHRM en de Nederlandse rechter.

Ook in België geeft het genre literatuur geen vrijgeleide voor een onbeperkte vrijheid van expressie. De mate van vrijheid voor literaire werken bleek afhankelijk van de mate waarin een werk pretendeert de waarheid weer te geven. Zo bleek in *Une paix royale* deze pretentie zeer hoog, terwijl wel degelijke fictieve elementen over de ‘public figures’ waren ingevoerd. Een inbreuk op een persoonlijkheidsrecht is in deze situatie dan ook snel gemaakt. Bovendien steunt deze uitspraak het vermoeden dat de vrijheid voor literatuur groter is indien overledenen in een roman verwerkt worden. Tenslotte bleek ook in de Belgische rechtspraak de auteurintentie als een voor de auteur fatale grens te worden toegepast, in de zin dat de vrijheid van artistieke expressie in ieder geval is overschreden indien de auteur het doel heeft gehad de herkenbare romanfiguur opzettelijk schade toe te brengen.

---

112 Ongepubliceerd. Zie annotatie van D. Voorhoof bij: Hof Antwerpen 4 november 1999, *Mediaforum* 2000-1, nr. 2 (*Brusselmans e.a./Demeulemeester*).

6. De vrijheid van literatuur in Duitsland

6.1 Kunstvrijheid

De grondrechten nemen in Duitsland een vooraanstaande plaats in. In tegenstelling tot in Nederland en België wordt in Duitsland de vrijheid van kunst in art. 5 lid 3 van de Duitse Grondwet, het Grundgesetz, uitdrukkelijk genoemd.¹¹³ Dit artikel is zonder beperkingmogelijkheden vastgelegd, maar op grond van de grondwetsimmanente beperking kent zij toch grenzen, namelijk de grenzen die door de Grondwet zelf worden getrokken. Nu grondrechten in de Duitse leer een aanzienlijke werking tussen burgers hebben, botst de kunstvrijheid weleens met andere grondwettelijke belangen, zoals het algemeen persoonlijkheidsrecht dat is afgeleid uit twee andere grondrechten, namelijk het recht op onaantastbaarheid van de menselijke waardigheid en het recht op vrije ontplooiing van de persoonlijkheid. Het algemeen persoonlijkheidsrecht kent een groot aantal elementen, waaronder bescherming van de eer en goede naam en privacy.¹¹⁴ Daarom is het niet toegestaan iemand zomaar te beledigen, en ook smaad en laster zijn strafbaar gesteld (artt. 185-187 StGB).¹¹⁵

Ook literatuur valt onder de reikwijdte van artikel 5 lid 3 van het Grundgesetz, waarbij zij ook fictie of ‘onware feiten’ beschermt.¹¹⁶ Voor een auteur van literaire werken betekent de Duitse kunstvrijheid in het bijzonder een vrije keuze in onderwerp naar vorm en inhoud. Tot deze ruimte hoort ook de bevoegdheid van de kunstenaar om stof voor zijn werk te zoeken en daarbij terug te grijpen op persoonlijkheids- en levensgegevens van mensen in zijn omgeving.¹¹⁷ Van wezenlijk belang is echter of de kunst een zodanig zware inbreuk maakt op een persoonlijkheidsrecht van een betrokkene, dat de kunstvrijheid moet terugtreden.¹¹⁸

---

113 Artikel 5 lid 3 GG: “Kunst und Wissenschaft, Forschung und Lehre sind frei”.

114 Het recht op bescherming van de persoonlijke eer is immers af te leiden uit het recht op menselijke waardigheid en het daarop gebaseerde persoonlijkheidsrecht dat is vastgelegd in art. 1 GG.

115 Nieuwenhuis 2002, p. 38-41; Nieuwenhuis 2006, p. 151; Boukema 1966, p. 21-27, 50-56, 90; Alkema 1992, p. 14, 15.

116 BVerfG 24 februari 1971, E 30, 173; Nieuwenhuis 2006, p. 151, 152.

117 LG Berlijn, *GRUR* 1980 S. 187 (188 f).

118 Busch 2004, p. 210.

Alkema merkt echter op dat de kunst in Duitsland niet meer dan een streepje voor heeft op andere uitingen, zo leidt hij af uit een uitspraak van het Bundesgerichtshof van begin jaren 90.¹¹⁹ Bovendien merkt Koelman op dat de grondwettelijke garantie van de kunstvrijheid in Duitsland de kunst, in vergelijking met de situatie in Nederland, niet veel voordeel lijkt te hebben gebracht.¹²⁰ Of deze constatering ook voor de vrijheid van literatuur gelden of dat literaire werken in Duitsland door de expliciete opname van de kunstvrijheid in de Grondwet in vergelijking met Nederland een grotere vrijheid genieten, zal in dit hoofdstuk bekeken worden.

6.2 Jurisprudentie: De romanfiguur/auteur als dader

6.2.1 Misdrijven tegen de zeden

In 1969 stond de briefroman *Die Memories der Fanny Hill* van John Cleland ter discussie wegens de erotische passages die de roman bevatte. Het BGH stelde vast dat de roman erotische literatuur is, maar dat zij niet aanstootgevend was; de aanstootgevendheid werd namelijk opgeheven omdat het kunstkarakter van het literaire werk in dit geval inhoudelijk iets toevoegde aan de erotische passages.¹²¹

In 1990 bleek echter, wegens de oprekking van het kunstbegrip, de exclusiviteitler niet langer houdbaar.¹²² In vergelijking met Nederland bestaat in Duitsland zodoende minder zekerheid omtrent de toelaatbaarheid van pornografie in literatuur.

---

119 Alkema 1992, p. 14, 15; Alkema baseert zich op een uitspraak van het BGH van 21 juni 1990, *AfP* 1990, p. 299-303.

120 Koelman 1996, p. 81-82.

121 BGHst 22 juli 1969, *NJW* 1969, 1818. Zie Würkner 1992, p. 44-45.

122 Koelman 1996, p. 77.

6.3 Jurisprudentie: De herkenbare romanfiguur als slachtoffer

6.3.1 *Loop van vertelling bepaald door fictie*

In 2004 werd voor het Hamburgse Oberlandesgericht door bondskanselier Gerard Schröder een verbod op de sleutelroman *Das Ende des Kanzlers – Der Finale Rettungsschuss* gevraagd.¹²³ In de misdaadroman neemt een gefrustreerde drogisthouder het heft in eigen hand en vermoordt de Duitse bondskanselier, wiens politiek voor de financiële ruïnering van de drogisthouder verantwoordelijk is. Ook al heeft de kanselier in het boek een andere naam, op vele punten bestaat overeenkomst tussen de fictieve kanselier en Schröder. Zo is op de voorkant van de roman een vaag portret van Schröder te herkennen. De identificatie wordt door de rechter dan ook relevant geacht.

Omdat de roman een zware inbreuk op Schröder zijn persoonlijkheidsrecht vormt, trad de kunstvrijheid in deze terug, aldus het OLG. Ook al werd in de roman niet te zeer uitgewijd over de werkelijke daad van de romanfiguur, toch wordt zijn handelen als een mogelijkheid beschreven om de kanselier wegens zijn gevoerde politiek te doden en het OLG achtte van belang dat de publicatie de kans op geweld tegen de kanselier zou verhogen.¹²⁴ Deze uitspraak lijkt verbonden te kunnen worden aan de uitspraak van het EHRM inzake *Lindon c.s./Frankrijk*,¹²⁵ besproken in paragraaf 2.4.2; het aanzetten tot haat en geweld tegen een individu lijkt redelijk snel te worden aangenomen en op overeenkomstige wijze zal de vrijheid van artistieke expressie van een auteur moeten wijken.

6.3.2 *Loop van vertelling bepaald door werkelijkheid*

Verwerking van bekende gestalten uit de recente geschiedenis

In tegenstelling tot de hiervoor besproken zaken over de romans die bekende gestalten uit de recente geschiedenis verwerken, heeft de hoofdpersoon van de in 1936 geschreven roman *Mephisto* van Klaus Mann een andere naam dan de persoon waarop de romanfiguur is gebaseerd.

---

123 OLG Hamburg 24 mei 2004, 7 W 38/04.

124 Busch 2004, p. 206-207.

125 EHRM 22 oktober 2007, nr. 21279/02 en 36448/02, *RJ&D ECHR* 2007 (*Lindon c.s./Frankrijk*).

De roman gaat over een toneelspeler genaamd Hendrik Höfgen, die tijdens de Naziperiode stijgt op de maatschappelijk ladder, waarbij Klaus Mann zich heeft laten inspireren door zijn vroegere vriend Gustav Gründgens. Höfgen wordt in de roman negatief neergezet: Hij wordt voorgesteld als een opportunist die zijn socialistische achtergrond ontkent en zijn vrienden opoffert om op goede voet met de Nazi's te komen. Het Bundesverfassungsgericht besloot in 1971 tot een verbod op de roman.¹²⁶

Naar het oordeel van het BVerfG kunnen de romanwerkelijkheid en de werkelijkheid niet los van elkaar bestaan en zijn zij noodzakelijkerwijs met elkaar verbonden. Overeenkomstig hiermee overwoog het BVerfG wat betreft de aansprakelijkheid van de auteur voor uitlatingen van een romanfiguur dat een roman zich niet op zodanige wijze van de auteur kan verzelfstandigen dat uitingen niet meer aan de auteur kunnen worden toegerekend. In 1983 is deze benadering door het BGH toegepast in het strafrechtelijk beledigingproces over de roman *Hexenjagd*.¹²⁷ De redeneringen van de Duitse rechters stroken met hetgeen het EHRM en de Nederlandse rechters over de aansprakelijkheid van een auteur hebben geoordeeld.

Wat betreft de herkenbaarheid van Gründgens overweegt Ohly in een rechtsvergelijkende beschouwing, waarin onder andere het *Mephisto*-arrest besproken wordt, dat zelfs voor iemand die zeer bekend is met het Duitse theater, de parallel tussen Höfgen en Gründgens allesbehalve voor de hand liggend is.¹²⁸ Het BVerfG oordeelde echter anders. Volgens het BVerfG was het merendeel van de lezers in staat de identificatie tussen Höfgen en Gründgens te voltrekken. De negatieve impact op Gründgens' reputatie kon zodoende niet voorkomen worden. Daarbij merkte het BVerfG op dat hoe meer een romanfiguur met een in werkelijkheid bestaand persoon te identificeren is, des te beschermingswaardiger het belang van een waarheidsgetrouwe weergave van een persoon is. Ook al was Gründgens ten tijde van de publicatie al overleden, het BVerfG oordeelde dat iemands reputatie ook na zijn dood bescherming kan verdienen.¹²⁹

---

126 BVerfG 24 februari 1971, 30, 173.

127 BGH 1983, *NStZ* 19, p. 1130.

128 Ohly, Lucas-Schloetter, Beverley-Smith 2008, p. 530-531.

129 Aarts, van der Pluijm 1989, p. 132-133; Busch 2004, p. 210; Streyers 2008, p. 124; Müller 1985, p. 70-71. Een zeer uitgebreide vertelling over het *Mephisto*-arrest: Würkner 1992, p. 45-52.

Deze bescherming van de reputatie van een overledene lijkt verder te gaan dan ik naar aanleiding van de zaken over *Une paix royale*¹³⁰ en *Daghani, Daghani*¹³¹ in Nederland zou verwachten.

De pseudoautobiografie

In deze paragraaf wordt in hoofdzaak een drietal pseudoautobiografische werken besproken, echter allen verschillend in aard en strekking.

Plaats in het maatschappelijk debat

In 2003 werd de pseudoautobiografische roman *Hinter der Kulissen* van Dieter Bohlen en Katja Kessler ter discussie gesteld.¹³² De roman is in feite een boek met banale onthullingen over de wereld van popsterren. Bestanddeel van de roman is een afrekening van de auteur Bohlen met zijn voormalige muzikale partner, waarin hij doet voorkomen dat zij een strafbaar feit heeft gepleegd. Onterecht pretendeert dit boek op uitdrukkelijke wijze de waarheid weer te geven, net als het geval was bij de roman *Une paix royale*. Omdat het boek onjuiste feitelijke beweringen bevat en het primaire doel van de auteur was de lezer in zijn nieuwsgierigheid te bevredigen, legde het Landesgericht van Berlijn de uitgever wat betreft de uiting een verspreidingsverbod op en vorderde een terughaalactie.¹³³ De auteursintentie en het maatschappelijk karakter van de uiting werden door de rechter dus ook als criterium gebezigd. In het licht van de Duitse rechtspraak over belediging in het maatschappelijke debat is deze uitspraak van het LG Berlijn dan ook begrijpelijk; wanneer het doel van een uitlating eerder het kleineren van een persoon is dan het leveren van een bijdrage aan een discussie, weegt het algemeen persoonlijkheidsrecht zwaarder dan de persvrijheid.¹³⁴

Deze zaak kan ook verbonden worden aan de *Hexenjagd*-zaak uit 1983, waarin juist een tegenovergestelde situatie zich voordeed.¹³⁵

---

130 Trib. Gr. Inst. Paris 26 maart 1997, *Auteurs en Media* 1997, 321 m.nt. D. Voorhoof.

131 Rb. Amsterdam (pres) 4 oktober 1990, *AMI* 1991-5 m.nt. G.A.I. Schuijt.

132 LG Berlijn, 2 oktober 2003, 27 O 625/03; LG Berlin 28 oktober 2003, 27 O 625/03.

133 Busch 2004, p. 207.

134 Nieuwenhuis 2002, p. 42.

135 BGH 1983, *NStZ* 19, p. 1130.

Voor een schooldirecteur en een onderwijzambtenaar die model hadden gestaan voor de fictieve tegenstanders van een jonge communistische leraar, die in de roman op het Berufsverbot stuitte, zou de inhoud van de roman beledigend zijn. Het BGH plaatste de roman echter in de discussie over het Berufsverbot en overwoog dat in een dergelijke discussie denigrerende aanduidingen gerechtvaardigd zijn, indien zij een reële reactie zijn op eerder beschreven ongepast gedrag. De manier waarop de Duitse rechter het maatschappelijk debat in zijn overwegingen betreft, gebeurt op gelijke wijze als art. 10 EVRM dit voorschrijft. Een beperking is pas mogelijk indien dit nodig is in een democratische samenleving, waarbij de schade die de benadeelde lijdt moet worden afgewogen tegen het maatschappelijk belang bij de vrijheid van expressie. De rechtens relevante identificatie gaf in deze zaak echter uiteindelijk de doorslag, nu de kring van personen, die in staat zouden zijn de identificatie tussen de fictieve tegenstanders en de werkelijke personen te voltrekken, door het BGH klein geacht werd.¹³⁶

Intimiteit en seksualiteit

Niet alleen in Nederland, maar ook in Duitsland is de neiging van auteurs toegenomen zich bezig te houden met intimiteit en seksualiteit, waarbij de grenzen van fictie en realiteit bovendien onduidelijk zijn.¹³⁷

In 2004 werd het door de voormalige echtgenote van de auteur Albon Nikolai Herbst geëiste verspreidingsverbod op de sleutelroman *Meere* door de rechter toegewezen, omdat de beschrijvingen in de intieme liefdesroman over hun gezamenlijke leven inbreuk zou maken op haar privéleven en persoonlijke levenssfeer.¹³⁸ De auteur heeft de voormalige echtgenote en haar vrienden en bekenden met naam en toenaam genoemd en er zijn tal van overeenkomsten tussen het liefdesleven dat zich in de werkelijkheid afspeelde en het hierover beschrevene in de roman. Het Kammergericht in Berlijn overweegt echter dat, ook al is de identificatie met de voormalige echtgenote en de auteur voor mensen in de nabije omgeving makkelijk te voltrekken, deze informatie voor andere lezers waardeloos is.

---

136 Aldus ook A.G. Machielse in HR 9 oktober 2001, *Mediaforum* 2001-11/12, nr. 42 (*Danslessen*) r.o. 8.3.6 en 8.3.7.

137 Ladeur, *Gostomzyk* 2004, p. 426-427.

138 LG Berlijn 23 oktober 2003, 27 O 591/03; KG Berlijn 15 april 2004, 10 U 385/03.

Bovendien is het de vraag hoeveel van deze intimi de roman zullen lezen, aldus het KG. Deze overwegingen komen in grote mate overeen met de opvatting die de Nederlandse rechter in recente rechtspraak over de identificatie van de herkenbare romanfiguur heeft gebezigd, waar ik mij bij de bespreking hiervan reeds heb afgevraagd of dit de juiste opvatting was.

In de afweging tussen de kunstvrijheid en het persoonlijkheidsrecht achtte de rechter echter van belang dat seksuele handelingen zijn beschreven waarvan bij de lezer de indruk wordt gewekt dat deze op waarheid gebaseerd zijn. Het hierdoor aangetaste persoonlijkheidsrecht is volgens het KG niet door de kunstvrijheid te rechtvaardigen, omdat de grenzen van de kunstvrijheid worden overtreden wanneer het levensbeeld van een in werkelijkheid bestaand persoon als voorbeeld gebruikt wordt en door zelf bedachte ingrediënten volkomen negatief wordt voorgesteld, zonder dat deze als satirisch of overdrijving herkenbaar is. Te meer, indien seksuele gebeurtenissen in een roman beschreven worden, dienen de personen in ieder geval onherkenbaar te zijn, aldus het KG.¹³⁹ In zijn oordeel over de rechtszaak aangaande de roman *Finale Kwijting*¹⁴⁰ had de Nederlandse rechter mijns inziens bovenstaande afwegingen mogen betrekken.

In 2005 was de roman *Esra* van Maxim Biller onderwerp van geschil.¹⁴¹ *Esra* vertelt het ongelukkige liefdesverhaal van Adam, een Joods auteur, en Esra, een Turkse actrice. Naast vele persoonlijke beschrijvingen over Esra wordt de seksuele relatie tussen Adam en Esra, net als het geval was in *Meere* en *Finale Kwijting*, uitermate gedetailleerd beschreven. Esra's moeder Lale wordt bovendien voorgesteld als een dominante, manische en psychisch gestoorde alcoholiste. Terwijl de roman expliciet elke gelijkenis tussen de romanfiguren en werkelijke personen ontkent, zoals ook het geval is in *Finale Kwijting*, zijn er in de roman duidelijke aanwijzingen te vinden wijzende op de echte identiteit van de twee vrouwen. De actrice, die de voormalige geliefde van de auteur was, en haar moeder herkenden zich in de twee vrouwelijke hoofdpersonen. Zij vorderden schadevergoeding en een verspreidingsverbod.

---

139 Busch 2004, p. 205-206; Ladeur, Gostomzyk 2004, p. 429-430.

140 Rb. Amsterdam (pres) 14 oktober 2000, *Mediaforum* 2000-11/12, nr. 45.

141 BVerfG 21 juni 2005, *NJW* 2005, 2844; Voor beoordelingen van de lagere rechters zie: LG München 2004 *ZUM* 234 en BGH 2005 *GRUR* 788.

Wat betreft de identificatie overwoog het BVerfG dat persoonlijkheidsrechten van werkelijke personen alleen aangetast kunnen worden door de publicatie van een roman wanneer deze personen voor de lezerskring te identificeren zijn. Een persoon hoeft niet langer identificeerbaar te zijn voor de meerderheid van de lezers, hetgeen het BVerfG in het *Mephisto*-arrest voor een identificatie had vereist. De redenering van het BVerfG in het *Esra*-arrest getuigt mijns inziens van een juiste rechtsopvatting. In casu werd besloten dat het voor de lezer mogelijk was de vereenzelviging tussen de romanfiguren en klagers te voltrekken, omdat zowel de romanfiguren als de klagers met een bondsfilmprijs onderscheiden waren dan wel kandidaat hiervoor waren. Bovendien zouden door de lezer bepaalde plaatsaanduidingen worden herkend.¹⁴²

In de afweging tussen de artistieke vrijheid van de auteur en de persoonlijkheidsrechten van de twee vrouwen constateerden de rechters dat een roman wel degelijke een zekere eigen werkelijkheid creëert, hetgeen overeenkomt met de literaturopvattingen die de autonomie van het fictieve werk bepleiten. Op deze constatering volgde echter direct een tweetal overwegingen waardoor de autonomie van de fictieve roman werd afgezwakt. Allereerst overwoog het BVerfG dat naarmate werkelijkheid en fictie elkaar naderen, eerder inbreuk gemaakt wordt op een persoonlijkheidsrecht. Dit sluit aan bij hetgeen decennia eerder in het *Mephisto*-arrest werd besproken. Bovendien overwoog het BVerfG dat hoe meer het vertelde bijzonder sterk beschermde persoonlijkheidsaspecten zoals seksualiteit aangaat, des te meer dit vertelde verwijderd moet zijn van de werkelijkheid. Dit is vergelijkbaar met de conclusie in de zaak over de roman *Meere*.

Op basis hiervan achtte de meerderheid van de rechters dat *Esra* was aangetast in haar persoonlijkheidsrecht. Daarentegen werd de ongunstige beschrijving over *Lale* toelaatbaar geacht, wat duidt op een redelijke vrijheid voor literatuur, indien de auteur van een roman sterk beschermde persoonlijkheidsaspecten zoals seksualiteit mijdt.

---

142 Ohly, Lucas-Schloetter, Beverley-Smith 2008, p. 533; Ladeur, Gostomzyk 2004, p. 429.

6.4 Conclusie

Ondanks het verschil in rechtsregels oordeelt de Duitse rechter grotendeels in lijn met het EHRM en de Nederlandse en Belgische rechter. Ook hij vindt de oplossing van een conflict in de waardering en afweging van alle omstandigheden van het geval. Het grondwettelijk waardestelsel geeft de Duitse rechter wel veel ruimte, waarbij in dit hoofdstuk bleek dat het grondwettelijk recht op de persoonlijke levenssfeer veel gewicht kan toekomen.

Een auteur van een roman kan in Duitsland dus ook wel degelijk verantwoordelijk worden gehouden voor uitlatingen gedaan door romanfiguren, waarbij de auteur die ten doel heeft gehad opzettelijk te beledigen sowieso een grens heeft overschreden. Ook aangaande de vaststelling van de identificatie tussen een werkelijk persoon en een romanfiguur oordeelt de Duitse rechter in grote lijnen overeenkomstig met de Nederlandse. Daarbij geldt dat, naarmate het onderscheid tussen fictie en werkelijkheid vertroebelt, eerder inbreuk gemaakt wordt op een persoonlijkheidsrecht. Uit de Duitse rechtspraak heb ik echter niet kunnen opmaken dat dit vooral geldt voor levende personen die niet in de publieke belangstelling staan. Mijns inziens is dit onderscheid namelijk wel van belang, zoals ook bleek uit Nederlandse en Belgische rechtspraak.

Voor de Duitse rechtspraak bleek bovendien van groot belang dat vooral een vertelling aangaande sterk beschermde persoonlijkheidsaspecten zoals seksualiteit, ver verwijderd moet zijn van de werkelijkheid. In de Belgische jurisprudentie kan uit de rechtszaak over de roman *Uitgeverij Guggenheimer*¹⁴³ een aanzet hiertoe worden afgeleid, echter op zeer impliciete wijze. In de Nederlandse rechtspraak heb ik deze opvatting niet aangetroffen, terwijl hier in een aantal zaken wel degelijk mogelijkheid toe was. Mijns inziens zal het de theorievorming ten goede komen, indien de Belgische en Nederlandse rechters deze opvatting expliciet zullen erkennen.

---

143 Hof Antwerpen 4 november 1999, *Mediaforum* 2000-1, nr. 2 (*Brusselmans e.a./Demeulemeester*) m.nt. D. Voorhoof.

7. Conclusie

Het literaire forum wordt op Europees niveau geen bijster hoge bescherming geboden omdat de uitspraken van het EHRM scherpe ‘dissenting opinions’ laten zien. De nationale rechter zal de grens van de vrijheid van literatuur dus in overwegende mate zelf moeten trekken. Net als de Belgische en Duitse rechter benadert de Nederlandse rechter deze grens op een vrij consequente wijze waarbij in de jurisprudentie wat betreft literatuur een kunstexceptie in ruime zin lijkt te worden geaccepteerd. Bij de beoordeling van de vraag of een roman onrechtmatig is, wordt namelijk wel degelijk rekening gehouden met het bijzondere karakter van literatuur, waarbij andere maatstaven worden aangelegd dan voor de beoordeling van bijvoorbeeld feitelijke berichtgeving. Ook al vermijdt de Nederlandse rechter expliciete uitspraken over literatuur, met name de literatuuropvatting die de nadruk legt op de relatie tussen fictie en werkelijkheid lijkt voor de jurisprudentie een baken. Ten aanzien van de romanfiguur/auteur als dader en de herkenbare romanfiguur als slachtoffer uit dit zich op verschillende wijzen, hetgeen ik nader zal toelichten. Hierbij dient wel te worden opgemerkt dat de aansprakelijkheid van een auteur altijd afhankelijk zal zijn van alle omstandigheden van het geval. Aangezien de rechtszaken waarop deze scriptie gebaseerd is stuk voor stuk unieke publicaties aangaan, zal hieruit nooit een algemene gevolgtrekking gedestilleerd kunnen worden. Naar aanleiding van de in deze scriptie besproken zaken kan echter wel een aantal handvatten onderscheiden worden, waarmee de rechter rekening kan houden.

De romanfiguur/auteur als dader

Allereerst dient te worden opgemerkt dat een auteur wel degelijk verantwoordelijk gehouden kan worden voor uitlatingen gedaan door romanfiguren. Voor de vaststelling van zijn aansprakelijkheid is beslissend hoe het werk zich aandient en als geheel begrepen moet worden. Of een auteur voldoende afstand van zijn romanfiguur heeft betracht is hiervoor van groot belang, hetgeen afhankelijk is van een aantal factoren, kort gezegd de context van de roman, het fictieve karakter hiervan en de rol van de romanfiguur. Deze factoren kunnen zodoende het strafbaar karakter aan een uiting ontnemen. Voorts werkt een afweging van het bovenstaande in de hand dat, indien de loop van een vertelling in belangrijke mate is ingegeven door fictie, meer vrijheid bestaat om uitlatingen te doen in een roman dan in andere uitingsvormen.

De keuze van het literaire forum geeft echter geen absolute vrijbrief om vermomd valse beschuldigingen te uiten, reputatie aan te tasten of racistische uitlatingen te doen. De grens van de artistieke expressie wordt dan ook in ieder geval overschreden indien een auteur de vrijheid van artistieke expressie kennelijk misbruikt om strafbare feiten te plegen. Probleem is echter dat deze intentie louter subjectief is en slechts met moeite op geobjectiveerde wijze kan worden vastgesteld.

Uit de in deze scriptie besproken rechtszaken bleek dat, wanneer een auteur van een roman terechtstaat wegens een misdrijf jegens een individu (zoals de eenvoudige belediging, smaad of het aanzetten tot haat en geweld tegen een individu) literatuur van het strafrecht vrij weinig te duchten lijkt te hebben. Nog kleiner lijkt de kans om met succes tegen een auteur van een roman op te komen wegens een misdrijf gericht tegen de openbare orde (zoals smalende godslastering of het aanzetten tot haat en geweld jegens een staat) of zeden.

De herkenbare romanfiguur als slachtoffer

De in overwegende mate civielrechtelijke zaken aangaande de herkenbare romanfiguur worden voornamelijk gevoerd om te voorkomen dat verhaalelementen aan een persoon gaan kleven of zelfs de publieke perceptie over hem of haar gaan vormen. Omdat dit hetgeen is dat schade veroorzaakt, is de inschatting van de rechter in hoeverre de lezer in staat is fictie van werkelijkheid te onderscheiden, van groot belang. Naarmate een werk meer pretendeert de waarheid weer te geven, neemt de vrijheid om van deze waarheid af te wijken navenant af. Overeenkomstig heeft een auteur van een werk dat in belangrijke mate gebaseerd is op de werkelijkheid, zoals de biografie of de autobiografie, over het algemeen weinig vrijheid. Meer vrijheid heeft de auteur van een dergelijk werk indien de roman een persoon uit de recente tijdsgeschiedenis beschrijft. Een bijna ongelimiteerde vrijheid heeft de auteur indien deze een overledene in beeld brengt, waarvan de nabestaanden ook overleden zijn. De klacht waarvan vervolging afhankelijk is, kan dan namelijk niet meer worden ingediend.

Tevens bleek uit voornamelijk Nederlandse rechtspraak dat een auteur van een werk dat in overwegende mate op fictie gebaseerd is, zoals bijvoorbeeld de sleutelroman, meer vrijheid heeft personen te beschrijven in de romanwerkelijkheid dan in andere uitingsvormen. Voor werken die duidelijk de grens tussen fictie en werkelijkheid tarten, zoals bijvoorbeeld de pseudoautobiografie en de pseudobiografie, is de situatie een stuk complexer.

De daadwerkelijke vrijheid van een werk wordt echter niet alleen bepaald door de vorm of het genre van een roman maar blijkt van meer omstandigheden afhankelijk, waarvan ik de belangrijkste zal noemen.

Allereerst is de identificatie tussen een romanfiguur en een in werkelijkheid bestaand persoon van groot belang, waarbij het mijns inziens doorslaggevend is wie degene is die zich in een romanfiguur herkent, voor wie deze herkenning van belang is, en bovendien wat de schade van deze herkenning is. Wat ‘public figures’ betreft dient hierbij te worden opgemerkt dat zij wat betreft hun privacy over het algemeen meer te dulden hebben, omdat zij zelf in de publiciteit zijn getreden dan wel wegens een maatschappelijk belang. Wel dient dit vervolgens gewogen te worden tegen de omstandigheid dat de schade van een identificatie doorgaans groter is dan bij een onbekende.

Voorts bleek vooral in Duitse rechtspraak de vraag van belang of een vertelling sterk beschermde persoonlijkheidsaspecten zoals seksualiteit aangaat, waarbij naarmate het onderscheid tussen fictie en werkelijkheid vertroebelt eerder inbreuk gemaakt wordt op een persoonlijkheidsrecht. Het lijkt mij wenselijk dat ook de Nederlandse rechter bij zijn oordeelvorming deze afweging betreft.

Tenslotte lijkt de auteur van een roman in ieder geval een grens te hebben overschreden wanneer hij met de keuze van zijn romanfiguur of diens uitingen beoogd heeft iemand schade toe te brengen.

8. Literatuurlijst

Aarts, van der Pluijm 1989

C.J. Aarts, M. van der Pluijm, *Verboden boeken, Verboden door pausen en dictators, puriteinen en boekenhaters*, De Bijenkorf, Amsterdam 1989.

Alkema 1992

E.A. Alkema, 'De vrijheid van de kunst als onderdeel van de grondrechtelijke communicatievrijheid mede in het licht van het EVRM' in: T. Pronk, G.A.I. Schuijt (red.), *Hoe vrij is kunst?*, Otto Cramwinckel Uitgever, Amsterdam 1992, p. 9-19.

Beekman, Grüttemeier 2005

K. Beekman, R. Grüttemeier, *De wet van de letter, Literatuur en rechtspraak*, Athenaeum – Polak & Van Gennep, Amsterdam 2005.

Berger 2006

M.S. Berger, *Religieuze grenzen aan de vrijheid van meningsuiting, De Deense spotprenten voor de Nederlandse rechter*, NJCM-Bulletin, 2006-5, p. 664-675.

Boukema 1966

P.J. Boukema, *Enkele aspecten van de vrijheid van meningsuiting in de Duitse Bondsrepubliek en in Nederland*, Polak & van Gennep, Amsterdam 1966.

Busch 2004

D. Busch, *Romanverbote – Zu den Grenzen der Privatzensur*, Archiv für Presserecht 2004-3, p. 203-211.

De Hullu 1984

J. de Hullu, *Strafrecht en literatuur*, Ars Aequi Libri, Nijmegen 1984, p. 752-761.

De Meij 1996

J.M. de Meij, *Uitingsvrijheid, De vrije informatiestroom in grondwettelijk perspectief*, Cramwinckel, Amsterdam 1996.

d'Oliveira 1970

H.U. Jessurun d'Oliveira, 'Literaire belediging' in: J.A. Ankum, G.C.J.J. van den Bergh & H.C.F. Schoordijk (red.), *Plus et vous. Opstellen over recht en cultuur, aangeboden aan prof. mr. A. Pitlo t.g.v. zijn 25-jarig hoogleraarschap*, Tjeenk Willink, Haarlem 1970, p. 233-260.

Geel 1995

R. Geel, *Volmaakte schrijvers bestaan niet, Over het scheppingsproces van literaire en andere teksten*, Amsterdam University Press, Amsterdam 1995.

Grosheide, De Cock Buning 2007

F.W. Grosheide, M. de Cock Buning, *Hoofdstukken communicatie en mediarecht, Beschouwingen over de juridische aspecten van openbare communicatie en massamedia*, Ars Aequi Libri, Nijmegen 2007.

Janssen 1994

S. Janssen, *In het licht van de kritiek: variaties en patronen in de aandacht van de literatuurkritiek voor auteurs en hun werken*, Uitgeverij Verloren, Hilversum 1994.

Janssens 1995

F. Janssens, *Eén hand en één voet aan de exceptio artis; de kunstexceptie nader bekeken*, Mediaforum 1995-2, p. 19-23.

Janssens, Nieuwenhuis 2008

A.L.J Janssens, A.J. Nieuwenhuis, *Uitingsdelicten*, Kluwer, Deventer 2008.

Koelman 1996

K.J. Koelman, *Bestaat een kunstexceptie?, Wordt bij de beoordeling van de vraag of een uiting onrechtmatig is rekening gehouden met het kunstzinnige karakter ervan?*, Doctoraalscriptie, Universiteit van Amsterdam 1996.

Ladeur, Gostomzyk 2004

K.H. Ladeur, T. Gostomzyk, *Ein roman ist ein roman ist ein roman? Zu den gerichtlichen Auseinandersetzungen um die autobiografischen Werke von Maxim Biller, Alban Nikolai Herbst und Birgit Kempker und der Notwendigkeit einer Rekonstruktion der Kunstfreiheit*, ZUM 2004-6, p. 426-435.

Luxemburg, Bal, Weststeijn 1999

J. van Luxemburg, M. Bal, W.G. Weststeijn, *Over literatuur*, Uitgeverij Coutinho, Bussum 1999.

Mooij 1963

J.J.A. Mooij, 'Over de methodologie van het interpreteren van literaire werken', 1963, in: W.J.M. Bronzwaer, D.W. Fokkema, E. Kunne-Ibsch (red.), *Tekstboek algemene literatuurwetenschap, Moderne ontwikkelingen in de literatuurwetenschap geïllustreerd in een bloemlezing uit Nederlandse en buitenlandse publikaties*, Uitgeverij Ambo b.v., Baarn 1977, p. 25-47.

Müller 1985

C.F. Müller, *Kunst und recht, Schriften der Deutschen Richterakademie*, C.F. Müller Juristischer Verlag, Heidelberg 1985.

Nieuwenhuis 2002

A.J. Nieuwenhuis, *Duitsland: pers en algemeen persoonlijkheidsrecht*, Mediaforum 2002-2, p. 38-46.

Nieuwenhuis 2006

A.J. Nieuwenhuis, *Over de grens van de vrijheid van meningsuiting*, Ars Aequi Libri, Nijmegen 2006.

Ohly, Lucas-Schloetter, Beverley-Smith 2008

A. Ohly, A. Lucas-Schloetter, H. Beverley-Smith, *Artistic freedom versus privacy – A delicate balance. The Esra case analysed from a comparative law perspective*, IIC 2008-5, p. 526-557.

Polet 1972

S. Polet, *Literatuur als werkelijkheid. Maar welke?* De Bezige Bij, Amsterdam 1972.

Rimanque 1985

K. Rimanque, *Kunst en recht*, Kluwer rechtswetenschappen, Antwerpen 1985.

Schuijt 1992

G.A.I. Schuijt, 'Dichters liegen de waarheid ofwel: staan schrijvers boven de wet?' in: T. Pronk, G.A.I. Schuijt (red.), *Hoe vrij is kunst?*, Otto Cramwinckel Uitgever, Amsterdam 1992, p. 43-53.

Schuijt 1998

G.A.I. Schuijt, *Wet computercriminaliteit II: van uitgever en drukker naar tussenpersoon*, Mediaforum 2008-3, p. 70-75.

Sieburgh 2000

C.H. Sieburgh, *Toerekening van een onrechtmatige daad*, Kluwer, Deventer 2000.

Streyers 2008-2009

C. Streyers, *Vrijheid van Expressie*, Reader Kunst en Recht, Universiteit van Amsterdam 2008-2009, p. 118-125.

Tynjanov 1924

J. Tynjanov, 'Het literaire feit', 1924 in: W.J.M. Bronzwaer, D.W. Fokkema, E. Kunne-Ibsch (red.), *Tekstboek algemene literatuurwetenschap, Moderne ontwikkelingen in de literatuurwetenschap geïllustreerd in een bloemlezing uit Nederlandse en buitenlandse publikaties*, Uitgeverij Ambo b.v., Baarn 1977, p. 260-265.

Van der Vlies, Kabel, Idsinga 2009

I.C. van der Vlies, J.J.C. Kabel, N. Idsinga, *Kunst, recht en beleid*, Boom Juridische Uitgevers, Den Haag 2009.

Würkner 1992

J. Würkner, *Das Bundesverfassungsgericht und die Freiheit der Kunst*, Verlag Franz Vaken, München 1992.